

Резніченко С. В., Церковна О. В.

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Одеса
ОДУВС
2009

УДК 347.511(477)(081)
ББК 67. 404.200(4Укр)я9
Р 344

Рекомендовано до друку рішенням
Вченої ради Одеського державного університету внутрішніх справ
Протокол № 10 від 15.05.2009 р.

Рецензенти:

Харитонов Є. О. – доктор юридичних наук, професор, Залужений
діяч науки і техніки України, завідувач кафедри цивільно-
го права Одеської національної юридичної академії;

Шишка Р. Б. - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
цивільно-правових дисциплін Національного університету
Державної податкової служби України

Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика : монографія / С. В. Резніченко, О. В. Церковна – Одеса : ОДУВС, 2009 – 188 с.

Розглядаються питання характеристики підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди; приділено увагу сутності та змісту таких категорій як «звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності»; досліджені спеціальні випадки звільнення від відповідальності за завдання шкоди працівників ОВС.

Призначено для наукових працівників, викладачів, здобувачів наукового ступеня, практичних працівників ОВС і всіх, хто цікавиться питаннями цивільно-правової відповідальності та підстав які від неї звільняють.

УДК 347.511(477)(081)
ББК 67. 404.200(4Укр)я9

©Резніченко С. В., Церковна О. В, 2009
©ОДУВС, 2009

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Розділ 1. Загальна характеристика відповідальності за завдання шкоди за цивільним законодавством України....	8
1.1. Огляд літератури за темою та визначення стану її дослідження.....	8
1.2. Поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.....	27
1.3. Підстави цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.....	54
Розділ 2. Загальні підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності.....	72
2.1. Поняття та підстави звільнення від відповідальності за завдання шкоди.....	72
2.2. Непереборна сила та випадок.....	85
2.3. Умисел потерпілого.....	97
Розділ 3. Спеціальні підстави звільнення працівника органів внутрішніх справ від відповідальності за завдану шкоду.....	110
3.1. Правовий статус працівника органів внутрішніх справ..	110
3.2. Відвернення протиправного посягання (необхідна оборона і крайня необхідність).....	123
3.3. Затримання злочинця та виконання наказу або розпорядження.....	142
Висновки.....	160
Список використаних джерел.....	167

ВСТУП

Проблеми цивільно-правової відповідальності і пов'язаних із нею аспектів привертають увагу фахівців уже декілька століть. Це стосується не лише суто цивільно-правової відповідальності, але також і всіх категорій, що тісно пов'язані з нею. Дуже великий інтерес останнім часом у зв'язку зі зміною соціально-політичної ситуації в Україні викликає науковий аналіз підстав, що звільняють від юридичної відповідальності, оскільки вирішення цієї проблеми становить не лише науковий, але й практичний інтерес.

Слід зазначити, що в юридичній науці в цілому й окремих її галузях, мабуть, немає більш дискусійного питання, ніж питання про сутність і особливості як юридичної відповідальності взагалі, так і цивільно-правової відповідальності зокрема. Це пояснюється тим, що проблема юридичної відповідальності взагалі є кардинальною для правової теорії.

То ж природним є те, що на всіх етапах розвитку юридичної науки цим питанням приділялася значна увага як у контексті дослідження загальних проблем визначення поняття та встановлення його сутності, так і в тих наукових розвідках, спеціальним предметом яких була власне цивільно-правова відповідальність як правова категорія, співвідношення останньої з іншими видами, функції, підстави виникнення та звільнення від відповідальності. Особливо це стосується підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, яка посідає особливе місце серед видів цивільно-правової відповідальності.

Звернення до теоретичних проблем однієї з найважливіших категорій теорії цивільного права – цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, аналіз підстав, що звільняють від неї особу, – з радикально нових позицій має прискорити адаптацію вітчизняного права до найкращих його моделей, що склалися у світі.

Необхідність монографічного дослідження і всебічного аналізу сутності цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду

та підстав, що від неї звільняють, зумовлена недостатністю розробленості методологічних проблем такої відповідальності і призводить до порушення прав учасників цивільних відносин.

Крім того, слід зазначити, що, попри наявність досліджень у цій сфері, котрі були виконані ще за часів чинності радянського права, - можна зробити висновок про те, що природа відповідних категорій не відповідає сучасному стану речей у цій сфері.

Що ж до підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності, слід зазначити, що дослідження в цій галузі з'явилися відносно недавно і стосувалися, головним чином, окремих видів таких обставин. Такий стан речей у зазначеній галузі й досі залишається практично незмінним. Крім того, досліджувалися такі підстави на рівні різних галузей права, в основному кримінального. Однак на рівні галузі цивільного права такі дослідження відсутні, що робить необхідним звернення до цих проблем із метою узагальнення положень, що існують щодо зазначеної категорії, у різних галузях права.

Отже, існує нагальна необхідність заповнити прогалини в наукових розвідках сутності підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди на сучасному етапі, дослідити підстави їх класифікації, уточнити критерії такої класифікації та встановити специфіку окремих видів таких підстав.

Мета монографічного дослідження полягає в з'ясуванні підстав, що звільняють від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, установленні їх правової природи, а також у дослідженні спеціальних підстав звільнення працівника ОВС від відповідальності за завдану шкоду.

Для досягнення мети авторами були поставлені такі завдання: здійснити аналіз формування концепції цивільно-правової відповідальності взагалі і за завдання шкоди зокрема у вітчизняній правовій науці цивільного права; здійснити аналіз поняття, характерних ознак та функцій цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду на сучасному етапі розвитку цивільного права в Україні; обґрунтувати концептуальне бачення сутності звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди;

дослідити поняття, специфіку та види підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди; з'ясувати сутність та зміст таких категорій, як «звільнення від цивільно-правової відповідальності» та «виключення цивільно-правової відповідальності», із метою їх розмежування; уточнити критерії класифікації вказаних категорій та значення окремих їх видів у загальному контексті монографічного дослідження; проаналізувати існуючі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди; дослідити спеціальні випадки звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди працівників ОВС.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що складаються з приводу та внаслідок звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.

Предметом дослідження є підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, як категорія цивільного права, а також норми права, що регулюють відповідні відносини.

У процесі аналізу досліджуваних проблем, які охоплюються монографічним дослідженням, було використано відповідні загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання. Серед найважливіших із них слід виділити такі: діалектичний (за допомогою якого цивільно-правова відповідальність досліджувалася як різновид юридичної відповідальності, особливості цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди). Його застосування дозволило також визначити специфіку категорії підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, розглядаючи їх у контексті поняття цивільно-правової відповідальності; функціональний (дозволив розглянути під відповідним кутом зору види цивільно-правової відповідальності, з'ясувати особливості та функціональне призначення цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди); порівняльно-правовий (застосовувався при аналізі низки аспектів проблеми, що складає предмет монографічного дослідження, був також використаний для порівняння різних підходів до визначення та характеристики

підстав виключення і звільнення від цивільно-правової відповідальності); історичний метод (оскільки такі підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності, як непереборна сила та випадок, розглядаються у глибокій історичній перспективі як результат тривалого розвитку теорії цивільного права, то за його допомогою визначаються закономірності розвитку відповідних категорій); догматичного (логічного) аналізу (при здійсненні висновків і пропозицій, які містяться в монографії, з урахуванням вимог відносно визначеності, несуперечливості, послідовності і обґрунтованості суджень і здійснення в межах загальнотеоретичних і галузевих конструкцій із використанням понятійного апарату відповідних галузей науки).

Теоретичною базою монографічного дослідження є праці М.М. Агаркова, Б.С. Антимонова, С.С. Алексєєва, Б.Т. Базилєва, Ю.В. Бауліна, А.Б. Венгерова, О.С. Йоффе, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, М.М. Коркунова, О.О. Красавчикова, Т.С. Ківалової, В.В. Лазарева, С.Н. Ландкофа, О.Е. Лейста, Я.М. Магазинера, М.С. Малєїна, В.П. Маслова, Г.К. Матвєєва, Л.Г. Могилянського, В.С. Нерсєсянца, П.М. Рабіновича, І.С. Самощенко, В.М. Селіванова, В.Т. Смирнова, А.О. Собчака, О.Ф. Скакун, П.Р. Стависького, В.А. Тархова, М.Х. Фарукшина, К.А. Флейшиць, Р.Й. Халфіної, Є.О. Харитонова, Р.Л. Хачатурова, М.Д. Шаргородського, Я.М. Шевченко, Х.Й. Шварца, М.Я. Шимінової, Л.С. Явича, К.К. Яїчкова та ін.

Вивчення та аналіз праць зазначених науковців дали змогу визначити й оцінити стан досліджуваної проблеми, виявити й дослідити питання, що постали на сучасному етапі реформування загальної теорії права, та визначити шляхи їх вирішення.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

1.1. Огляд літератури за темою та визначення стану її дослідження

Перед тим, як почати огляд літератури та законодавства, присвячених питанням підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, доцільно зробити такі застереження відносно методології відбору матеріалу для аналізу.

Перше з них полягає в тому, що деякі з праць науковців присвячено аналізу поняття юридичної та цивільно-правової відповідальності взагалі (О.С. Йоффе, К.А. Флейшиць, Я.М. Магазинер, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, О.Е. Лейст та ін.), інші стосуються питань цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди (праці М.М. Агаркова, С.М. Ландкофа, Х.Й. Шварца, Б.С. Антимонova, К.А. Флейшиць, К.К. Яічкова, Є.О. Харитонova), котрі хоча й опосередковано торкаються теми даної монографічної роботи, але аналіз яких є необхідним для з'ясування поняття, правової природи підстав звільнення від відповідальності за завдання шкоди.

Друге застереження стосується тієї обставини, що зміни в суспільному житті, прийняття нового Цивільного кодексу та низки нормативно-правових актів спричинили відповідні зміни в регулюванні відносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди та звільненням від відповідальності за завдання шкоди.

Керуючись зазначеним, приступаючи до огляду літератури та джерельної бази за темою дослідження, вважаємо за доцільне провести класифікацію їх відповідно до мети та завдань, що поставили перед авторами.

Передусім, слід виходити з того методологічного посилання,

що весь масив літератури, котра стосується проблематики монографічного дослідження, умовно можна поділити на три групи: 1) наукові дослідження, що стосуються визначення юридичної та цивільно-правової відповідальності взагалі і відповідальності за завдання шкоди зокрема; 2) наукові дослідження категорії звільнення від юридичної відповідальності; 3) наукові дослідження, що безпосередньо пов'язані з характеристикою підстав звільнення від відповідальності за завдання шкоди. Для розгляду і визначення стану вивчення проблеми найбільше значення, природно, мають наукові дослідження, спеціально присвячені розгляду різних аспектів відшкодування шкоди взагалі.

Отже, спочатку розглянемо ті праці, які стосуються дослідження юридичної відповідальності як такої та в яких до аналізу категорій юридичної відповідальності зверталися фахівці із загальної теорії права. Так, наприклад, Спиридонов Л.І. досліджує питання юридичної відповідальності в контексті загальної теорії права. У підручнику, який став результатом численних досліджень автора в цій галузі, науковець формулює визначення низки категорій, у тому числі дає авторське бачення категорії юридичної відповідальності, під якою розуміє реакцію суспільства й держави на правопорушення, яка виступає як примусовий захід, що виражається в негативних наслідках для правопорушника, які настають у вигляді обмеження особистого й майнового порядку¹.

Відомий науковець, фахівець із загальної теорії права Рабінович П.М., досліджуючи соціальну сутність юридичної відповідальності, визнає під нею саме здійснювану «руками держави» природну негативну реакцію на порушення певних соціальних інтересів, на «пошкодження» певних соціальних чи особистих благ².

Значним доробком у галузі загальної теорії права є тритомна праця Марченка М.Н., у якій певне місце відведено і досліджен-

¹ Спиридонов Л. И. Теория права и государства : Учебник. – М. : ПРОСТЕКТ 1996. – С. 285- 286.

² Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : Навчальний посібник. – К. : Атіка, 2001. – С. 149.

ню питань юридичної відповідальності. Формулюючи авторське визначення зазначеної дефініції, науковець вважає, що юридичною відповідальністю є застосування до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку³.

Аналіз спеціальної літератури, у якій юридична відповідальність піддається аналізу як загальнотеоретична категорія, дозволяє дійти висновку про те, що наукова позиція, згідно з якою головним аспектом юридичної відповідальності є те, що вона виступає як вид державного примусу до виконання вимог права, пов'язаний з осудом поведінки правопорушника державою й суспільством, підтримується багатьма науковцями.

У головних своїх рисах такий підхід сформувався у 60-х – 70-х рр. минулого століття. Певного поширення він набув як у загальній теорії права, так і в теорії окремих галузей права⁴.

Зокрема, увага акцентувалася на примусовому характері юридичної відповідальності та осуді з боку держави і суспільства.

Значну увагу цьому питанню приділяли Алексєєв С.С., Бабаєв В.К., Баранов В.М., Толстик В.А. та інші. Так у підручнику з теорії держави і права його автори юридичну відповідальність визначають як обов'язок особи або організації зазнати певних позбавлень особистого, майнового та організаційного характеру, які покладаються в установлених законом процесуальних формах за вчинення правопорушення⁵.

Алексєєв С.С. у працях початку 70-х років зазначав, що юридична відповідальність є, насамперед, обов'язком особи зазнати засоби державно-примусового впливу за вчинене правопору-

³ Общая теория государства и права. Том 2. Теория права / под. ред. Марченко М. Н. – М. : Зерцало, 1998. – С. 592.

⁴ Див., наприклад: Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 316-345.

⁵ Бабаев В. К. Теория права и государства в схемах и определениях: Учебное пособие / Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А. – М. : Юрист, 2003. – С. 183.

шення. Практично так само він висловлювався і пізніше⁶.

І пізніше такий підхід мав чимало прихильників.

Низка науковців, зокрема Я.М. Магазинер, П.М. Рабінович, В.В. Копейчиков, А.Б. Венгеров, О.С. Йоффе, І.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин, О.Е. Лейст та ін., у своїх дослідженнях пов'язує розуміння юридичної відповідальності з протиправною поведінкою, правопорушенням, що спричиняє державний примус, покарання. Правомірні дії суб'єктів у розуміння юридичної відповідальності не входять. Ця позиція визначає ретроспективний, негативний аспект юридичної відповідальності.

Магазинер Я.М. юридичну відповідальність розумів як обов'язок зазнати наслідків невиконання будь-якого обов'язку, а отже відповідальність є додатковим, резервним обов'язком, на випадок невиконання основного⁷.

Самощенко І.С. і Фарукшин М.Х. свою відому працю «Ответственность по советскому законодательству» присвятили детальному аналізу цього важливого юридичного феномену. Прискіпиво дослідивши поняття, умови та підстави юридичної відповідальності, саму відповідальність науковці визначали як державний примус до виконання вимог права, що містить осуд діяння правопорушника державою й суспільством⁸.

Аналіз наукових праць, присвячених дослідженню питань цивільно-правової відповідальності, свідчить про те, що стосовно визначення її правової природи дискусії мали не менш, а подекуди навіть більш гострий характер.

Питання цивільно-правової відповідальності аналізувались і досліджувались під різними кутами зору: досліджувались санкції окремих видів зобов'язань⁹, форми і способи захисту порушених

⁶ Теория государства и права / Под ред. Алексеева С. С. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 426.

⁷ Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / Отв. ред. А. К. Крайцов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. – С. 114-115.

⁸ Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. – С. 6.

⁹ Див. : Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и неосновательного обогащения. – М., 1951 ; Йоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда. – Л. :

прав¹⁰, підстави звільнення від відповідальності¹¹ тощо. У результаті наукових пошуків у науці цивільного права сформувалась та зміцнилась позиція відносно того, що цивільно-правова відповідальність є засобом державного примусу, що застосовується до винуватої в учиненні правопорушення особи¹². Принцип відповідальності за винне діяння розглядається вже як непорушна засада¹³. Однак слід зазначити, що хоча науковці й досягли в цьому питанні певної згоди, дискусії не припинилися й досі.

Тут слід згадати про існування точки зору, згідно з якою особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може бути реалізована і без застосування заходів примусу, шляхом добровільного виконання порушником свого обов'язку по відшкодуванню шкоди¹⁴.

Однак, на нашу думку, більш обґрунтованою є позиція, яку підтримують такі відомі цивілісти, як В.Т. Смирнов, Д.В. Боброва, В.О. Тархов, котрі визначають цивільно-правову відповідальність як обов'язок особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинення правопорушення. Так зміст цивільно-правової відповідальності полягає в обов'язку особи нести негативні наслідки, а її міра – у позбавленнях майнового характеру, що застосовуються до правопорушника. Цей обов'язок є засобом (мірою) примусу, має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи в судовому порядку¹⁵.

ЛГУ, 1952 ; Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952.

¹⁰ Див. : Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР. – М.-Л. : АН СССР, 1954 ; Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. – Л. : ЛГУ, 1955.

¹¹ Див. : Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М. : Госюриздат, 1950.

¹² Див. : Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : «Юридическая литература», 1966. – С. 117.

¹³ Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 7-9.

¹⁴ Див. : Юридична відповідальність (цивільні аспекти) / За ред. Н.І. Титової. – Львів : Вища школа, 1975. – С. 17.

¹⁵ Див., наприклад : Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973.

Досить цікавими є дослідження цивільної відповідальності останніх років, виконані молодими науковцями. Так у кандидатській дисертації, присвяченій значенню вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань, А.Л. Ткачук зауважує, що переважно ідеологічні прагнення обґрунтувати єдність і цілісність системи юридичної відповідальності призвели до наділення цивільно-правової відповідальності невластивими їй «загальними» ознаками, функціями тощо, що істотним чином позначилося на її розумінні і призвело до численних внутрішніх суперечностей. Його наукова позиція полягає в тому, що основним поділом юридичної відповідальності, який відповідає природному поділу права, є її поділ на публічно-правову і приватно-правову. Призначення і функції цих видів відповідальності неоднакові, що об'єктивно зумовлене їх спрямованістю на захист різних інтересів. Далі автор стверджує, що норми про відповідальність, закріплені у чинному цивільному законодавстві, не утворюють якоїсь цілісної єдиної системи, оскільки фактично належать до різних видів відповідальності. Зокрема, до різних видів відповідальності належать договірна і недоговірна відповідальність, чим зумовлена наявність численних розбіжностей між ними. Науковець вважає, що лише договірна відповідальність, є приватноправовою і як вид юридичної відповідальності характеризується істотною специфікою¹⁶.

Примаєк В.Д., аналізуючи категорію цивільно-правової відповідальності юридичних осіб, пристає на позицію тих дослідників, які визначають цивільно-правову відповідальність як додатковий або новий щодо невиконаного обов'язок боржника-правопорушника за рахунок власного майна відновити порушений внаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання майновий стан кредитора (потерпілого) або компен-

¹⁶ Див. : Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – К., 2002. – С. 12-13.

сувати немайнові (моральні) втрати останнього¹⁷.

Досить оригінальним є визначення цивільно-правової відповідальності, запропоноване Канзафаровою І.С., яка під цією категорією розуміє зумовлену особливостями предмета і метода цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з однієї сторони, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншої – здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників¹⁸. Не аналізуючи тут запропонованого поняття, зазначимо лише, що воно не виглядає безспірним.

На окрему увагу заслуговують праці, спеціально присвячені деліктним зобов'язанням та питанням відшкодування шкоди.

Поміж перших дослідників інституту деліктних зобов'язань у радянському цивільному праві, у контексті якого тривалий час розвивалося цивільне право України, були М.М. Агарков, С.Н. Ландкоф, Х.Й. Шварц, Б.С. Антимонов, К.А. Флейшиць, Н. Семенова, К.К. Яїчков та ін. Їхні праці й до цього часу є основним підґрунтям для науковців та практиків при вирішенні питань стосовно інституту зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди.

Так Х.Й. Шварц чимало уваги присвятив дослідженню питань вини у зобов'язаннях із заподіяння шкоди¹⁹. Автором викладено теоретичне підґрунтя деліктного права, обґрунтовано погляд на вину як принцип цивільно-правової відповідальності. Розглянуто також інститут зобов'язань із заподіяння шкоди, його мету, питання про подальше формування цього інституту в майбутньому Цивільному кодексі СРСР.

Б.С. Антимонов, як пізніше і О.О. Красавчиков, займався дослідженням проблеми відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки, визначенням поняття такого джерела,

¹⁷ Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – С. 47.

¹⁸ Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : Монографія. – Одеса : Астропринт, 2006. – С. 102.

¹⁹ Див. : Шварц Х. И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда. – М., 1939.

умов відшкодування завданої ним шкоди тощо²⁰ а також вивчення значення вини потерпілого у зобов'язаннях із заподіяння шкоди.

Займався питаннями визначення зобов'язань із заподіяння шкоди у радянському праві, їх системою також і К.К. Яічков²¹.

Пізніше дослідження цього інституту здійснювали М.С. Малєїн, П.Р. Стависький, Г.К. Матвєєв, О.Л. Жуковська, Л.Г. Могиланський, В.Т. Смирнов, А.О. Собчак²², О.С. Йоффе²³, В.П. Маслов²⁴, Ю.С. Червоний, Я.М. Шевченко, М.Я. Шиминова та ін.

Зокрема, Малєїн М.С. свої наукові праці присвятив аналізу питань відшкодування шкоди, заподіяної особистості²⁵. Він у своїх творах розглядає досить широке коло питань, пов'язаних з визначенням шкоди, що виникає при ушкодженні здоров'я і заподіянні смерті, у тому числі відшкодування шкоди при втраті здатності до професійної та домашньої праці, втраті заробітку, визначення розміру відшкодування шкоди тощо.

Відомий фахівець із цивільного права Красавчиков О.О. основну увагу спрямував на дослідження проблеми відшкодування шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки²⁶. Автором розглядаються питання відшкодування шкоди не з традиційних позицій найбільш загальних категорій цивільного права, а з аналізу всіх специфічних сторін цивільно-правової відповідальності, що покладається на особу, яка завдала шкоди.

На окрему увагу серед досліджень, виконаних в Україні у 80-х

²⁰ Див. : Антимонов С. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – 296 с.

²¹ Див. : Яичков К. К. Система обязательств из причинения вреда в советском праве // Вопросы гражданского права. – М. : МГУ, 1957.

²² Див. : Смирнов В. Т. Гражданская ответственность государственных предприятий за причинение увечья или смерти работникам. – М.: Госюриздат, 1957 ; Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве. – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1983. – 152 с.

²³ Див. : Йоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда. – Л. : ЛГУ, 1952.

²⁴ Див. : Маслов В. Обязательства из причинения вреда. – Х. : ХЮИ, 1961. – 104 с.

²⁵ Див. : Малєин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности. – М. : «Юридическая литература», 1965. – 230 с.

²⁶ Див. : Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : «Юридическая литература», 1966. – 200 с.

і на початку 90-х років минулого сторіччя, заслуговують праці Д.В. Бобрової²⁷ та С.Н. Приступи, де аналіз деліктних зобов'язань був спеціальним предметом дослідження.²⁸

Слід зазначити, що проблема відшкодування шкоди і сьогодні привертає увагу багатьох дослідників. Серед них слід назвати праці А.М. Белякової²⁹, С.Є. Донцова та В.В. Глянцева³⁰, Г.В. Єрмоєнко³¹, Т.С. Ківалової³² та ін.

Серед досліджень цивільно-правової відповідальності окремо слід зупинитися на огляді праць, присвячених значенню вини у відповідних правовідносинах.

Ще у 20-х роках ХХ ст. у науці цивільного права сформувалися різні точки зору відносно засад, на яких будується цивільно-правова відповідальність. Концепція заподіяння і концепція відповідальності за провину були основними на той час, щодо яких точилися запеклі наукові дискусії. Однак завдяки тиску судової практики перемогла концепція відповідальності за вину, оскільки практики не сприйняли принцип заподіяння. Теоретики, хоча й не дуже охоче, але змушені все ж таки були пристати на цю позицію.

Розширене обґрунтування необхідності покладання відповіда-

²⁷ Див. : Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук. – Харьков : 1988.

²⁸ Приступа С. Н. Возмещение вреда, причиненного в результате столкновения автотранспортных средств. Автореф.дис...канд.юрид.наук. – Харьков: 1983. – 19 с.

²⁹ Див. : Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук. – М. : МГУ, 1987 ; Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. (Отдельные вопросы). – М. : МГУ, 1972. – 103 с. ; Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. – М., 1986.

³⁰ Див. : Донцов С. Е., Глянец В. В. Возмещение вреда по советскому законодательству. – М. : Юридическая литература, 1990.

³¹ Див. : Єрмоєнко Г. В. Деякі правові аспекти врегулювання відносин по відшкодуванню шкоди // Правова система України: теорія і практика. – К., 1993.

³² Ківалова Т. С. Принципи зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК України : постановка питання // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія право. – 2008. – вип. 9 ; Ківалова Т. С. Методологічні засади визначення системи зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК України: пошук парадигми // Вісник інституту внутрішніх справ. – Одеса. – 2007. – № 4.

льності лише за вину з психологічних позицій було дано тоді в підручнику цивільного права 1944 р. Автори зазначали, що покладення відповідальності без вини недоцільне, оскільки людина могла б бути приголомшена наслідками тих дій, за які її не можна дорікнути навіть у необережності³³.

Але в подальших наукових дослідженнях з'являється дедалі більше прихильників відповідальності без вини. Аргументи науковців щодо відповідальності незалежно від вини співзвучні з ідеєю «підвищеної небезпеки» М. Рюмеліна, згідно з якою той, хто своєю діяльністю підвищує небезпеку для присутніх вище звичайного рівня, має нести й відповідальність за це підвищення³⁴.

У низці наукових праць із питань співвідношення вини і відповідальності Йоффе О.С. вдається до дослідження цих категорій, визначення поняття вини і відповідальності, значення вини у правовідносинах, що виникають при порушенні правової норми. Під юридичною відповідальністю науковець розуміє примусовий захід, що ґрунтується на юридичному й суспільному осуді поведінки правопорушника й виявляється у встановленні для нього певних негативних наслідків у вигляді обмежень особистого або майнового порядку. Крім цього, він наголошував на тому, що власне відповідальність є результатом втрати почуття обов'язку, наслідком безвідповідального ставлення до нього³⁵. У 1955 р. була опублікована його робота³⁶, в якій автор дає своє визначення цивільно-правової відповідальності і характеризує умови її настання, приділяючи найбільшу увагу суб'єктивному фактору – провині.

У цьому ж році публікується робота Г.К. Матвєєва «Вина в

³³ Гражданское право / Под ред. проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина. – М., 1944. – С. 324.

³⁴ Див. : Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. – М. : Статут, 1998. – С. 288.

³⁵ Йоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву // Советское государство и право. – 1972. – № 9. – С. 35.

³⁶ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – 311 с.

советском гражданском праве»³⁷, основна увага в ній приділяється складу цивільного правопорушення, що визнається автором єдиною підставою настання відповідальності. Г.К. Матвеев розглядає об'єктивні і суб'єктивні елементи відповідальності, стверджуючи, що за відсутності хоча б одного з них відповідальності бути не може.

Сучасні дослідження свідчать про те, що єдиної точки зору на цю проблему не вироблено й досі.

Так, наприклад, є точка зору, відповідно до якої питання щодо відмови від принципу вини у цивільному праві можна визначити як проблему відповідальності без вини в широкому розумінні, а дію принципу вини з виключенням можна розглядати як проблему відповідальності без вини у вузькому розумінні. Остання є дуже суттєвою, оскільки автор вважає, що закріплення можливості відповідальності без вини є порушенням принципу рівності суб'єктів і принципу справедливості, які є одними з основних принципів цивільного права³⁸. Більше того, тим же автором стверджується, що «з позицій догми теорії права, якщо закон передбачає обов'язок однієї особи відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це – обов'язок на принципі ризику і не є відповідальністю, а її моделлю – квазівідповідальністю». Таким чином, робиться висновок про те, що сам ЦК містить у собі «юридичну неправду», оскільки називає відповідальністю те, що нею не є³⁹.

Прихильники відповідальності без вини, вказуючи на необхідність її існування, наводять такі аргументи. Так Д.В. Боброва, розглядаючи питання відповідальності незалежно від вини за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, стверджує, що

³⁷ Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве. – Киев, – 1955. – С. 56.

³⁸ Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : Монографія. – Одеса : Астропрінт, 2006. – С. 121.

³⁹ Канзафарова І. С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 89-92 ; Канзафарова І. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї // Держава і право : Збірник наук. праць : Юрид. і політ. науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372-376.

існування зазначеної відповідальності в сучасних умовах науково-технічного прогресу, ускладнення всіх сторін життя суспільства – важливий правовий інструмент забезпечення соціальної справедливості. Вона зумовлена особливо шкідливими якостями джерел підвищеної небезпеки, оскільки останні в процесі експлуатації не піддаються безперервному і всеосяжному контролю з боку людини. Ніякі спеціальні знання, навички, досвід не дають можливості ані передбачити тих шкідливих наслідків, які настають у конкретній життєвій ситуації, ані запобігти їм. Крім того, відповідальність незалежно від вини стимулює володільців джерел підвищеної небезпеки вживати всіх можливих заходів щодо запобігання заподіяння шкоди, заохочує їх до участі у створенні нової, безпечнішої техніки⁴⁰. Ця точка зору здається нам найбільш привабливою.

Є у літературі й ще одна точка зору на зазначену проблему. Так, наукова позиція Є.О. Харитонова полягає в тому, що не всі примусово реалізовані санкції, застосування негативних майнових наслідків для порушника є відповідальністю. В юридичній літературі, крім юридичної відповідальності, вже багато років виділяють ще так звані засоби захисту. Коли ж ідеться про засоби захисту, то осуду поведінки заподіювача шкоди з боку держави і суспільства може й не бути. Головним є обов'язок загладити збиток. Таким чином, у цивільному праві у випадку порушення цивільних прав можуть застосовуватись дві групи санкцій: пов'язані з осудом поведінки боржника з боку суспільства і держави та не пов'язані з таким осудом. У першому випадку має місце цивільно-правова відповідальність, у другому – застосування засобів захисту цивільних прав⁴¹. Це має значення, зокрема, для розділення зобов'язань, які виникають при заподіянні шкоди за відсутності вини заподіювача або при покладанні обов'язку від-

⁴⁰ Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А.С. Довгерт та ін. ; За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 2. – С. 534-535.

⁴¹ Цивільне право України (в запитаннях та відповідях) : Навчальний посібник / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка, О. М. Калітенко. – Х. : ТОВ «Одісей», 2005. – С. 564.

шкодування шкоди на суб'єкта, який не заподіяв шкоду безпосередньо та відносин недоговірної відповідальності. Відмінність між цими категоріями полягає в тому, що, як правило, відповідальність за заподіяння шкоди базується на засадах вини, у той час, як у випадках, передбачених законом, покладання обов'язку відшкодування шкоди на певну особу може мати місце незалежно від вини останньої. До таких випадків, наприклад, належить відшкодування шкоди, заподіяної правомірними діями (ст. 1171 ЦК України), відшкодування шкоди, заподіяної діями службових осіб (ст. 1172-1176 ЦК України)⁴².

Присвячували свої наукові розвідки дослідники у цей час і питанням значення вини уповноваженої сторони у відносинах відповідальності за завдану шкоди, хоча вони й мали фрагментарний характер⁴³.

Категорія звільнення від юридичної відповідальності, пов'язана із значенням вини у правовідносинах відповідальності, досліджувалася як фахівцями загальної теорії права, так і галузевих наук.

Аналіз наукових праць, присвячених дослідженню категорії звільнення від юридичної відповідальності з точки зору загальної теорії права дозволив зробити висновок про відсутність єдності поглядів стосовно того, чи «звільнення від юридичної відповідальності» є окремим, самостійним феноменом, чи воно тісно пов'язане з такими категоріями, як «обмеження юридичної відповідальності» та «виключення юридичної відповідальності»⁴⁴.

Деякі науковці ведуть мову не про «звільнення», а лише про «виключення» юридичної відповідальності.

⁴² Цивільне право України (в запитаннях та відповідях) : Навчальний посібник / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка, О. М. Калітенко. – Х. : ТОВ «Одісей», 2005. – С. 565.

⁴³ Див., наприклад : Будман Ш. И. Влияние вины кредитора и потерпевшего на ответственность должника и причинителя вреда по советскому законодательству : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 1975. – 19 с.

⁴⁴ Див., наприклад : Общая теория права и государства : Учебник / Под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 2005. – С. 299.

Наприклад, А.Б. Венгеров у підручнику з теорії права до числа обставин, що виключають юридичну відповідальність, зараховує відсутність чи дефектність складу правопорушення, зокрема, наявність казусу (випадку), який проявляється там, де відсутній причинно-наслідковий зв'язок між дією (бездіяльністю) і результатом; відсутність суб'єкта правопорушення; відсутність суб'єктивної сторони правопорушення, а також такі соціальні явища, як непереборну силу, необхідну оборону та крайню необхідність.

При цьому він визначає непереборну силу як обставини, котрі не залежать від волі та бажання суб'єкта права, подолати які останній не в змозі, і вони об'єктивно стають на шляху виконання ним зобов'язань, ведуть його до правопорушення (стихийне лихо тощо). Усуває цей фактор юридичну відповідальність головним чином у цивільно-правовій сфері⁴⁵.

До вад наведеної точки зору слід віднести відсутність визначення самого поняття «звільнення від юридичної відповідальності», а також перелік, практично, як однорідних понять, категорій, що мають різну правову природу.

Зокрема, варто зазначити некоректність кваліфікації як «соціальних явищ» (з об'єднанням, до того ж, в одну видову групу) таких категорій, як непереборна сила, необхідна оборона та крайня необхідність.

У своєму дослідженні з теорії держави та права С.А. Комаров та В.А. Малько, ототожнюючи обставини, що виключають протиправність діяння, та обставини, що виключають юридичну відповідальність, відносять до них: 1) неосудність; 2) необхідну оборону; 3) затримання особи, яка вчинила злочин; 4) крайню необхідність; 5) фізичний та психічний примус; 6) обґрунтований ризик; 7) виконання наказу або розпорядження, обов'язкових для виконавця; 8) малозначність правопорушення,

⁴⁵ Венгеров А. Б. Теория государства и права. – М.: Омега-Л, 2002. – С. 539, 540, 548-549.

яке не є суспільно небезпечним; 9) казус (випадок) та ін.⁴⁶.

Разом із тим, слід зазначити, що такої позиції притримуються не всі науковці. Зокрема, О.Ф. Черданцев досить чітко розмежовує поняття «виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності», вказуючи, що вони відрізняються низкою суттєвих ознак.

До таких відмінностей він, зокрема, відносить ту обставину, що виключення відповідальності передбачає, що вона не настає внаслідок існування певних умов із моменту вчинення діяння.

Натомість, «звільнення» має місце у випадках, коли суб'єкт притягнутий до відповідальності (наприклад, притягнутий як обвинувачений) або відповідальність уже реалізується, суб'єкт вже зазнає мір відповідальності.

Іншу позицію займає О.Ф. Скакун, яка теж розрізняє поняття «виключення юридичної відповідальності» і «звільнення особи від покарання». При цьому вона підкреслює, що не можна ставити знак рівності між юридичною відповідальністю і правовим покаранням за вчинене, котре є наслідком правопорушення, тобто певним засобом впливу на правопорушника. З моменту набрання вироком суду законної сили можливе звільнення особи від покарання, його реального відбуття, а не від юридичної відповідальності. Варто звернути увагу на те, що в такому контексті О.Ф. Скакун розрізняє галузеві та універсальні підстави звільнення від правового покарання. Універсальними підставами звільнення вона вважає таке:

- 1) особа, яка вчинила правопорушення, перестала бути небезпечною для суспільства;

- 2) правопорушення в результаті зміни обставин втратило ознаки суспільної небезпечності⁴⁷.

Отже при такому підході може йтися лише про «виключення юридичної відповідальності». Натомість, про «звільнення від

⁴⁶ Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права : Учебно-методическое пособие. – М. : НОРМА, 2001. – С. 362.

⁴⁷ Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : Учебник. – Харьков : Эспада, 2007. – С. 706-707.

юридичної відповідальності» не йдеться, оскільки припустимим є звільнення лише від покарання, але не від відповідальності.

Говорячи про стан дослідження питань звільнення від юридичної відповідальності у галузевих науках, слід зазначити, що хоча найбільше цей інститут був досліджений у літературі з кримінального права, однак і там не склалося єдиної точки зору щодо визначення і правової природи цього правового явища.

Так дослідники правової природи та сутності звільнення від кримінальної відповідальності відносять його до форм реалізації кримінальної відповідальності⁴⁸, вважають звільнення від кримінальної відповідальності диференціюючим відповідальність інститутом кримінального права⁴⁹, радикальним засобом диференціації кримінальної відповідальності⁵⁰, юридичним фактом, що припиняє кримінальне правовідношення, який звільняє особу від несприятливих правових наслідків⁵¹, компромісом⁵², кримінальним правовідношенням звільнення від кримінальної відповідальності⁵³ тощо.

Слід зазначити, що деякі проблеми підстав звільнення від відповідальності були предметом спеціальних досліджень і у галузі цивільного права (праці Павлодського Є.А., Агаркова М.М., Матвєєва Г.К., Антимонova Б.С., Пилипенко І. та ін.).

Зокрема, оскільки однією з підстав звільнення від відповідальності у цивільному праві є непереборна сила, їй присвячено

⁴⁸ Див. : Песлякас В. Ч. Уголовная ответственность и освобождение от нее : Учебное пособие. – Минск, 1988. – С. 20-21; Курс российского уголовного права. Общая часть / Под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : СПАРК, 2001. – С. 637.

⁴⁹ Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности : Теория и законодательная практика. – М. : НОРМА, 1998. – С. 179.

⁵⁰ Кругликов Л. Л., Васильевский А. В. Дифференциация ответственности в уголовном праве. – М., 2003. – С. 150.

⁵¹ Ивонин В. Ю. Освобождение от уголовной ответственности по нормам Особенной части уголовного закона и его применение органами внутренних дел : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 1992. – С. 12.

⁵² Див. : Келина С. Г. Освобождение от уголовной ответственности как правовое последствие совершения преступления. – М., 1994. – С. 68; Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс. – К. : Атіка, 2001. – С. 33.

⁵³ Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : Монографія. – К. : Атіка, 2004. – С. 49.

чимало наукових розвідок⁵⁴.

Такій підставі звільнення від цивільної відповідальності, як випадок (казус), як свідчить аналіз наукової літератури, уваги приділялося і приділяється набагато менше, хоча окремі фрагментарні дослідження у контексті цивільно-правової відповідальності, усе ж таки є⁵⁵.

Зокрема, Павлодський Є.А. присвятив дослідженню питань випадку та непереборної сили свою кандидатську дисертацію. Так, зазначаючи, що хоча категорії «випадку» та «непереборної сили» й привертали увагу багатьох цивілістів, однак множинність теоретичних розробок зазначених понять не привела до певної визначеності як першої, так і другої категорій. Тому науковець у своїй праці досліджує поняття випадку та непереборної сили з позицій цивільно-правової відповідальності. Він вважає, що застосування санкцій при випадковому правопорушенні не лише сприяє поновленню порушеного права, що є основною функцією цивільно-правової відповідальності, але й виконує превентивно-виховну роль⁵⁶.

Окремо підстави звільнення від відповідальності за завдану шкоду були предметом наукового дослідження, але не у якості самостійної наукової розвідки, а у контексті аналізу питань відповідальності за завдану шкоду.

Зокрема, С.Д. Русу піддає аналізу такі підстави звільнення від відповідальності за завдану шкоду, як казус (випадок), непереборну силу та умисел потерпілого, зазначаючи при цьому, що кате-

⁵⁴ Див., наприклад : Цивільне право України : Курс лекцій : У 6-ти томах. – Том 5. – Книга 1. Загальні положення зобов'язального права / Р. Б. Шишка, Л. В. Красицька, В. В. Сергієчко, О. І. Смотров, С. О. Мічурін, О. Р. Шишка; За ред. Р. Б. Шишки. – Харків : Еспада, 2005. – С. 199-200 ; Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М., 1978. – С. 38 ; Матвеев Г. К. О понятии «непреодолимая сила» в гражданском праве // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 95.

⁵⁵ Див., наприклад : Харитонов Е. О., Старцев А. В., Харитонов Е. И. Гражданское право Украины : Учебник. – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – С. 617.

⁵⁶ Див. : Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в советском гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – М., 1972. – С. 5.

горія непереборної сили належить до найбільш загальних правових понять, яке використовується не лише у галузі цивільного, але й кримінального, адміністративного, трудового права тощо. Випадок та умисел потерпілого є більш специфічними підставами звільнення від відповідальності і використовуються насамперед у галузі цивільного права⁵⁷.

Проведений аналіз свідчить про те, що попри певну увагу науковців до означеної проблеми, значна кількість питань усе ще залишається недослідженою.

Слід зазначити, що як до, так і після прийняття нового Цивільного кодексу України дослідження питань відшкодування шкоди набули більш систематичного характеру, однак стосувалися вони, насамперед, аналізу відповідних зобов'язань.

Так, слід виділити з досліджень останніх років наукову працю М.М. Фролова, присвячену відшкодуванню шкоди, завданої органами внутрішніх справ України⁵⁸.

У своїй науковій розвідці автор торкається загальних питань визначення поняття і системи зобов'язань з відшкодування шкоди у цивільному праві України, їх систематизації, встановлення загальних умов відшкодування шкоди у деліктних зобов'язаннях тощо. Крім цього, досить детальну увагу М.М. Фролов приділив дослідженню зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої діями (актами) органів внутрішніх справ України, і їх особливостям. Ним розглянуто особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок незаконних дій (актів) посадових (службових) осіб різних підрозділів органів внутрішніх справ. Однак питання звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду автором розглянуті не були.

Питання відшкодування шкоди, завданої посадовими особами органів дізнання і досудового слідства були предметом досліджень ще одного науковця – І. Ніжинської, яка досить детально

⁵⁷ Див. : Цивільне і сімейне право України : Навчально-практичний посібник / За ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дрішлюка. – Х. : ТОВ «Одісей», 2003. – С. 478-481.

⁵⁸ Фролов М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2006. – 206 с.

проаналізувала причини виникнення відповідних відносин з відшкодування шкоди та їх специфіку⁵⁹.

Таким чином, хоча останніми роками в Україні проблеми відшкодування шкоди, зокрема, завданої органами внутрішніх справ та їхніми працівниками з тією чи іншою мірою деталізації розглядалися в працях Б.Т. Безлепкіна, В.М. Дерев'яго, Т.М. Медведєвої, І. Ніжинської, М.Ф. Полякової, М.М. Фролова та деяких інших авторів, а деякі аспекти цієї проблеми висвітлювалися також у підручниках з цивільного права і цивільного процесу, проте комплексних досліджень проблеми звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, останніми роками не провадилося.

Актуальність теми дослідження обумовлена ще й тим, що у вітчизняній юриспруденції спеціальні наукові праці з даної тематики відсутні, а дослідження окремих аспектів цієї проблематики мали місце ще в радянський час і в правовому сенсі вже значно застаріли для тлумачення чинної нормативно-правової бази. У сучасній цивілістиці недостатнє висвітлення цього питання пояснюється складністю самих деліктних правовідносин, які знаходяться на стику цілої низки суміжних галузей права.

Ще більшою мірою зазначене стосується підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди.

Усе це зумовлює необхідність дослідження проблем звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, на монографічному рівні з метою вдосконалення цивільного законодавства та практики його застосування.

Викладене вище дозволяє зробити загальний висновок, що тема монографічного дослідження «Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія та

⁵⁹ Див., наприклад : Ніжинська І. Причини виникнення відносин з відшкодування громадянину майнової шкоди, заподіяної посадовими особами органів дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 55-57; Ніжинська І. Правова природа відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями службових осіб дізнання та досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 75-78.

практика» являє як теоретичний, так і практичний інтерес, оскільки аналіз висвітлення питань, що входять до її проблематики, може слугувати підґрунтям для вирішення низки наукових та науково-прикладних проблем.

1.2. Поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди

Дослідження інституту юридичної відповідальності в сучасному праворозумінні є вкрай важливим, оскільки науковці небезпідставно вважають, що не може бути завершеного наукового дослідження без дослідження юридичної відповідальності⁶⁰.

Слід зазначити, що сутність відносин, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, полягає у відшкодуванні шкоди, завданої потерпілому, за рахунок того, хто заподіяв шкоду. Зазначений обов'язок має майновий характер і полягає у відшкодуванні завданої шкоди в натурі або в еквівалентному відшкодуванні збитків у повному обсязі. Стягнуте з заподіювача майно (в натурі або у вигляді грошових коштів) передається потерпілому. Таким чином поновлюється його порушена майнова сфера, а тому усуваються наслідки правопорушення⁶¹.

У результаті цього відносини, які виникають унаслідок завдання шкоди, займають у цивільному праві специфічне місце, оскільки містять елементи і компенсаційних, і штрафних відносин, а отже мають певні ознаки цивільно-правової відповідальності. Із цими особливостями зазначених відносин пов'язана та обставина, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, як правило, кваліфікується в літературі як вид цивільно-правової відповідальності⁶².

⁶⁰ Браніцький О. М. Аграрно-правова відповідальність: постановка питання // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 1. – С. 90.

⁶¹ Див. : Нор В. Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц. – Львов : «Вища школа», Издательство при Львовском университете, 1974. – С. 7.

⁶² Див., наприклад : Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву // Избранные труды : В 4 т. – Т. 1. Правоотношение по советскому граждан-

Як уже зазначалось, інститут юридичної відповідальності був предметом дослідження юридичної науки як за радянських часів, так і в період незалежності України. До цієї теми долучилися науковці, які займаються дослідженням теорії держави і права, та вчені – представники галузевих наук. Такі аспекти юридичної відповідальності, як ознаки, принципи, гарантії, механізми, види, підстави були предметом спеціального дослідження відомих вчених: С.С. Алексєєва, В.М. Горшенєва, М.І. Козюбри, О.Е. Лейста та ін. З децю нових позицій досліджується інститут юридичної відповідальності у останні роки, зокрема аналізується такий її аспект, як те, що вона є засобом охорони і поновлення прав суб'єкта⁶³.

Однак загальноприйнятого визначення цієї категорії вироблено так і не було, а в літературі щодо її сутності та правової природи існують різні точки зору.

Так, у одних випадках вона розуміється як міра державного примусу, що ґрунтується на юридичному та суспільному осуді поведінки правопорушника і виражається у встановленні для нього певних негативних наслідків у формі обмежень особистого та майнового характеру. В інших випадках вона тлумачиться як регламентоване нормами права суспільне відношення між державою в особі її спеціальних органів і правопорушником, на якого покладається обов'язок зазнавати відповідних позбавлень і несприятливих наслідків за вчинене правопорушення. У низці випадків юридична відповідальність розглядається як застосування до осіб, які вчинили правопорушення, передбачених законом засобів примусу у встановленому для цього процесуальному порядку⁶⁴.

Таким чином, можна зробити висновок, що достатньо чітко сформувалися кілька акцентів при визначенні поняття юридич-

ському праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2003. – С.194-282.

⁶³ Див., наприклад : Басін К. В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 9-14.

⁶⁴ Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права : Учебник в 2 томах. Том 2. Право. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. – С. 636

ної відповідальності шляхом вказівки на головні, визначальні її аспекти.

Головні з них полягають в такому:

- 1) юридична відповідальність є видом державного примусу;
- 2) юридична відповідальність є санкцією за правопорушення;
- 3) юридична відповідальність є обов'язком порушника зазнати негативних наслідків учиненого ним правопорушення;
- 4) юридична відповідальність є специфічним правовідношенням;
- 5) юридична відповідальність є покаранням за правопорушення.

Розглянемо названі точки зору дещо детальніше, враховуючи при цьому ту обставину, що визначення юридичної відповідальності, як правило, поєднує в собі декілька ознак.

Розглядаючи юридичну відповідальність як вид державного примусу, слід зазначити, що в теорії права свого часу певного поширення набула точка зору, відповідно до якої юридична відповідальність є визнаною державою здатністю особи віддавати звіт у своїх діях (у своєму протиправному діянні) і зазнавати державного примусового впливу у формі позбавлення благ, що безпосередньо знаходяться в розпорядженні правопорушника⁶⁵.

Однак ця позиція піддавалася справедливій критиці за тими підставами, що таким трактуванням відповідальність зводиться до елементу цивільної правоздатності, що являє собою здатність особи мати цивільні права й обов'язки, що навряд чи можна визнати вдалим⁶⁶.

Тому вважається, що згадана позиція має розглядатися з урахуванням згаданого вище зауваження.

Наукова позиція, згідно з якою головним аспектом юридичної відповідальності є те, що вона виступає як вид державного при-

⁶⁵ Див., наприклад : Горшенев В. М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве // Вопросы советского права. – Новосибирск, 1966. – С. 38.

⁶⁶ Див. : Советское гражданское право : Субъекты гражданского права. – М., 1984. – С. 16, 30.

мусу до виконання вимог права, пов'язана з осудом поведінки правопорушника державою й суспільством, підтримується багатьма науковцями.

У головних своїх рисах такий підхід сформувався у 60-х – 70-х рр. минулого століття. Певного поширення він набув як у загальній теорії права, так і в теорії окремих галузей права⁶⁷.

Зокрема, з акцентування уваги на її примусовому характері та осуді з боку держави і суспільства давали поняття юридичної відповідальності О.С. Йоффе та М.Д. Шаргородський, котрі визначали її як „примусовий захід, заснований на юридичному й суспільному осуді поведінки правопорушника, який відображається у встановленні для останнього певних негативних наслідків у вигляді обмежень особистого або майнового порядку”⁶⁸.

На практично таких же аспектах відповідальності наголошували І.С. Самощенко та М.Х. Фарукшин, котрі зазначали, що юридична відповідальність є державним примусом до виконання вимог права, який містить осуд діяння правопорушника державою й суспільством⁶⁹.

С.С. Алексєєв у працях початку 70-х років зазначав, що юридична відповідальність є, насамперед, обов'язком особи зазнати засоби державно-примусового впливу за вчинене правопорушення⁷⁰. Практично так само він висловлювався і пізніше⁷¹.

І пізніше такий підхід мав чимало прихильників. Так аналогічним чином висловлювався Л.І. Спиридонов, зазначаючи, що юридична відповідальність є реакцією суспільства і держави на правопорушення. Вона виступає як примусовий захід, який виражається в негативних наслідках для правопорушника, що настають у вигляді обмежень особистого та майнового порядку⁷².

⁶⁷ Див., наприклад : Галаган И. А. Административная ответственность в СССР. – Воронеж, 1970. – С. 39 ; Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 316-345.

⁶⁸ Йоффе О. С, Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – С. 314.

⁶⁹ Самощенко И. С., Фарукшин М. Х. Ответственность по советскому законодательству. – М., 1971. – С. 6.

⁷⁰ Див.: Алексєєв С. С. Проблемы теории права. Т.1. – Свердловск, 1972. – С. 371.

⁷¹ Алексєєв С. С. Теория права. – М., 1994. – С. 180.

⁷² Спиридонов Л. И. Теория государства и права. – М., 1996. – С. 285- 286.

М.Н. Марченко вважає, що юридичною відповідальністю слід вважати застосування до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією порушеної норми, у встановленому для цього процесуальному порядку⁷³.

Вважаємо, що поширеність визнання юридичної відповідальності правовою реакцією держави на правопорушення зумовлена тією обставиною, що в побутовій свідомості відповідальність традиційно пов'язується з відплатою, покаранням за вчинене правопорушення. Такий підхід, безумовно, є цікавим, оскільки дозволяє підкреслити сутність юридичної відповідальності як правової категорії.

Разом із тим, акцентування уваги лише на зазначених моментах не дає змоги охарактеризувати всі аспекти цього складного юридичного феномену. Тому доцільним є звернення до інших підходів стосовно його оцінки.

Ще один напрямок у визначенні поняття юридичної відповідальності представляє позиція, відповідно до якої відповідальність тісно пов'язана із санкцією правової норми. Відповідно до неї юридична відповідальність має розглядатися, передусім, як один із видів реалізації санкції, що має специфічні ознаки, до числа яких може бути віднесене те, що вона: є за своїм характером засобом примусу; застосовується до осіб, винуватих у здійсненні правопорушення; супроводжується державним і суспільним осудом винуватого правопорушника; сполучається з покладанням на особу, винувату в учиненні правопорушення, невинуватих для неї наслідків матеріального чи особистого характеру⁷⁴. Такий підхід уявляється достатньо обґрунтованим як із теоретичної, так і з практичної точок зору.

Але тут необхідно зауважити, що іноді юридичну відповідальність ототожнюють із санкцією правової норми. З такою дум-

⁷³ Марченко М. Н. Общая теория государства и права. Том 2. Теория права. – М. : Зерцало, 1998. – С. 592.

⁷⁴ Див. : Васькин В.В., Овчинников Н.И., Рогович Л.Н. Гражданско-правовая ответственность. – Владивосток, 1988. – С. 8-12 ; Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло. – К., 1990. – С. 33-35.

кою важко погодитись, оскільки санкція – це частина правової норми, що містить вказівку на вид та міру негативних правових наслідків протиправної поведінки, що покладаються державою на правопорушника. Таким чином, санкція правової норми є, а юридичної відповідальності може й не бути, вона настає лише за наявності реального порушення цієї норми. Отже, має йтися саме про реалізацію санкції правової норми⁷⁵. Застосування до правопорушника санкції закону означає не що інше, як набрання чинності юридичної відповідальності⁷⁶.

Отже, підсумовуючи наведене, серед загальних ознак юридичної відповідальності називаються такі: 1) юридична відповідальність є наслідком правопорушення; 2) вона являє собою державний примус і містить правову оцінку діяння з боку держави, державний осуд правопорушника; 3) юридична відповідальність спричиняє настання несприятливих наслідків для правопорушника, передбачених санкцією правової норми; 4) юридична відповідальність завжди реалізується в установленій законом процесуальній формі⁷⁷.

Зокрема, така ознака юридичної відповідальності, як державний примус, може бути, як вважають деякі автори, як реальним, реалізованим, так і потенціальним. Останній варіант має місце в цивільному праві, коли правопорушник добровільно виконує міри юридичної відповідальності (наприклад відшкодовує збиток, сплачує штраф) без втручання в цей процес держави, хоча така можливість і існує. Ця обставина, на думку Х.А. Джавадова, не враховується дослідниками, які вважають, що відповідальність здійснюється лише шляхом правозастосування і не може бути реалізована добровільно. Детермінація юридичною відповідальністю негативних юридичних наслідків для правопорушника є однією з кваліфікуючих ознак відповідальності взагалі, оскільки

⁷⁵ Див., наприклад : Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). – М. : МГУ, 1981. – С. 97-102 .

⁷⁶ Явич Л. С. Общая теория права. – Л. : ЛГУ, 1976. – С. 231.

⁷⁷ Теория государства и права : Учебник / Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : ОАО Издательский Дом «Городец», 2003. – С. 429.

немає юридичної відповідальності без таких наслідків⁷⁸.

Науковці вважають, що в деяких випадках держава надає значення санкції наслідкам, що виникають у результаті факту правопорушення (наприклад цивільно-правовим наслідкам заподіяння шкоди, невиконанням договору тощо). Ці санкції можуть виконуватися порушниками добровільно, без обов'язкового втручання державних органів. Але така добровільність виконання санкцій не означає, що сама по собі санкція правової норми позбавлена примусового характеру. Обов'язок компенсувати шкоду у випадках, передбачених даною нормою, покладається на правопорушника вже з примусовими заходами⁷⁹.

Таким чином, узагальнюючи викладене, можна навести таке визначення юридичної відповідальності. Юридична відповідальність – це вид соціальної відповідальності, що характеризується зовнішнім характером, застосуванням тільки за вчинені правопорушення, зв'язком із державним примусом у формах каральних засобів, засобів, які поновлюють право, а також закріпленням у нормах права⁸⁰.

Слід зазначити, що розмаїття наукових позицій із приводу визначення юридичної відповідальності не могло не спричинити впливу і на визначення цивільно-правової відповідальності, щодо поняття якої в літературі точилися (і продовжують існувати) не менш запеклі дискусії.

Зокрема, питання відповідальності аналізувались під різними кутами зору: досліджувались санкції окремих видів зобов'язань⁸¹, форми і способи захисту порушених прав⁸², підстави

⁷⁸ Джавадов Х. А. Юридическая ответственность : феноменологические признаки сущности и оснований // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 147.

⁷⁹ Орехов В. Ю. Загальнотеоретичні проблеми розуміння санкції // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 69.

⁸⁰ Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1997. – С. 204.

⁸¹ Див. : Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и неосновательного обогащения. – М. : Госюриздат, 1951 ; Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда. – Л. : ЛГУ, 1952 ; Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952.

звільнення від відповідальності⁸³ тощо. У результаті наукових розвідок у цивілістичній науці сформувалась думка про те, що цивільно-правова відповідальність є певним засобом державного примусу, що застосовується до винуватої в учиненні правопорушення особи⁸⁴. Не можна в цьому контексті не згадати про існування точки зору, згідно з якою особливістю цивільно-правової відповідальності є те, що вона може бути реалізована й без застосування заходів примусу, шляхом добровільного виконання порушником свого обов'язку по відшкодуванню шкоди.

Однак більш обґрунтованою здається позиція, згідно з якою цивільно-правова відповідальність є обов'язком особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинення правопорушення, котрий має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи в судовому порядку.

У літературі зазначається, що не будь-які примусово реалізовані санкції і не кожне настання негативних майнових наслідків стосовно порушника є за своєю сутністю засобами юридичної відповідальності. У зв'язку із цим, крім юридичної відповідальності, виділяють ще й так звані засоби захисту. При цьому під засобами захисту розуміють застосовувані у цивільних правовідносинах санкції, які, хоча і можуть створити негативні для учасника цих правовідносин наслідки, але не пов'язані з осудом поведінки суб'єкта, стосовно якого застосовуються санкції⁸⁵. Наприклад, засобом захисту є покладання на власника джерела підвищеної небезпеки обов'язку відшкодувати заподіяну зазначеним джерелом шкоду потерпілому незалежно від вини власника цього джерела (ст. 1187 ЦК України).

Покладання ж юридичної відповідальності, застосування в

⁸² Див. : Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР. – М. : Изд-во АН СССР, 1954 ; Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. – Л. : ЛГУ, 1955.

⁸³ Див. : Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М. : Госюриздат, 1950.

⁸⁴ Див. : Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : Юридическая литература, 1966. – С.117.

⁸⁵ Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М., 1973. – С. 4,41.

цьому випадку майнових санкцій, завжди пов'язане з осудом поведінки правопорушника.

Таким чином, робиться висновок, що в цивільному законодавстві у випадку правопорушення можуть застосовуватися дві групи санкцій, які відрізняються істотною ознакою: одні – пов'язані з осудом поведінки порушника з боку суспільства і держави, мають метою виховний вплив на порушника, інші – не пов'язані з таким осудом і не переслідують цілі покарання та перевиховання особи, яка вчинила порушення.

У першому випадку йдеться про цивільно-правову відповідальність, у другому – про засоби захисту. Таким чином робиться висновок про те, що цивільно-правова відповідальність є покладанням на особу, винувату в скоєнні правопорушення, негативних майнових наслідків, яке супроводжується осудом поведінки порушника і має метою захист інтересів потерпілого⁸⁶.

Тому відрізняють зобов'язання з відшкодування шкоди як застосування засобів захисту, говорячи про те, що інститут відшкодування шкоди не знає мір відповідальності, оскільки завдання шкоди є не передумовою відповідальності, а підставою виникнення цивільних прав та обов'язків⁸⁷.

Вважаємо, що у випадку відшкодування шкоди також йдеться про цивільно-правову відповідальність, а не про засоби захисту. До речі, в Росії позиція ототожнення понять «зобов'язання з відшкодування шкоди» і «відповідальність за завдання шкоди» отримала відображення у ЦК: глава 59 має назву «Зобов'язання із завдання шкоди», а перша ж стаття цієї глави присвячена загальним підставам відповідальності за завдану шкоду. У подальшому закон використовує головним чином поняття «відповіда-

⁸⁶ Гуляк Я. В. До питання щодо визначення поняття „відповідальність” в цивільному праві України // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса, 2004. – С. 210-215.

⁸⁷ Див., наприклад : Красько И. Е. Некоторые теоретические проблемы института возмещения вреда // Актуальные проблемы формирования правового государства : Краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 24-26 октября 1990 г. – Харьков : Юридический институт, 1990. – С. 118-119.

льність», а не «зобов'язання»⁸⁸. Тому необхідно назвати специфічні властивості цивільно-правової відповідальності взагалі і відшкодування шкоди, зокрема, з метою дати на цій основі більш точне її визначення.

Так цивільно-правовій відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, властиві всі загальні характерні ознаки останньої. Разом із тим, для неї характерні певні, властиві тільки їй особливості. Зокрема, для цивільно-правової відповідальності властивим є те, що це, в першу чергу, відповідальність особи, яка порушила суб'єктивне цивільне право перед потерпілим, а вже потім перед державою чи суспільством (які в кожному випадку зацікавлені в підтриманні правопорядку і дотриманні прав та інтересів приватних осіб).

Крім того, для цивільно-правової відповідальності властивим є встановлення відповідальності за випадок, тобто за відсутності вини. Таким чином, підстав для суспільного осуду немає, але відповідальність є⁸⁹.

Властивим для цивільно-правової відповідальності є також те, що її міри завжди виражаються в певних негативних наслідках для правопорушника, забезпечуючи при цьому поновлення первісного стану для потерпілої особи.

Санкції, в яких виражена цивільно-правова відповідальність, за своєю сутністю і призначенням є такими, що передбачають зменшення матеріального блага на стороні боржника (правопорушника), причому, як правило, на користь іншого суб'єкта правовідносин відповідальності – потерпілого. Отже, відбувається перехід майнового блага від порушника до суб'єкта, який потерпів від правопорушення. Таким чином, шляхом задоволення правомірного інтересу потерпілого суб'єкта досягається також мета покарання того, хто заподіяв шкоду, що, як вважають деякі авто-

⁸⁸ Гражданское право : В 2-х т. Том II, полутом 2 : Учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – С. 363.

⁸⁹ Див., наприклад : Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву // Избранные труды: В 4 т. – Том 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 201.

ри, складає сутність юридичної відповідальності⁹⁰.

Санкція в даному випадку виступає не лише як елемент правової норми, що реалізується після її порушення, але і як нормативна основа відповідальності як явища, що не зводиться до санкцій. Санкція має тут забезпечувальний характер, оскільки, слугуючи нормативною підставою юридичної відповідальності, надає можливість поновити (відшкодувати) порушені права й покарати правопорушника⁹¹.

Оскільки санкції залежно від характеру засобів державного впливу в літературі поділяють на штрафні (каральні) та правовідновлювальні, то значення правовідновлювальних санкцій полягає в поновленні порушеного права, у примушуванні до виконання невиконаного зобов'язання або ж у покладанні на особу або організацію обов'язку відшкодувати незаконно заподіяну шкоду⁹². Наприклад, відповідно до глави 82 ЦК України в особи, яка завдала шкоди іншій особі, виникає зобов'язання вчинити на її користь певні дії: сплатити кошти, відшкодувати втрати, виконати інші дії або утриматися від певних дій⁹³.

Таким чином, ми виходимо з того, що цивільно-правова відповідальність – це наслідок учинення цивільного правопорушення, тому для покладання її на правопорушника необхідною є наявність певних умов, сукупність яких у цивілістичній літературі називають «складом цивільного правопорушення».

Оскільки саме вина як елемент складу правопорушення в нашому випадку визначає, належність або неналежність категорії відшкодування шкоди до цивільно-правової відповідальності, цьому питанню і буде приділена детальна увага. Поняття та елементи складу цивільного правопорушення будуть розглянуті на-

⁹⁰ Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / Под ред. Я. Н. Шевченко, А. А. Собчака. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 47.

⁹¹ Орехов В. Ю. Функціональне спрямування санкцій у праві // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 54.

⁹² Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : Учебник. – М., 2002. – С. 619.

⁹³ Орехов В. Ю. Загальнотеоретичні проблеми розуміння санкції // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 70.

ми в наступній частині даного монографічного дослідження.

Застосування цивільної відповідальності базується на відповідних загальних принципах зобов'язального права. Зокрема, в цивільному праві, на відміну від кримінального права, де особа вважається невинуватою доки її вина не буде доведена, застосовується принцип презумпції вини правопорушника – особа вважається винуватою, доки не буде доведено протилежне. Але з кожного правила є винятки. Цивільно-правовій відповідальності відомі випадки відступу від презумпції вини правопорушника. Коли відповідальність покладається і за випадкове заподіяння шкоди, тобто незалежно від вини заподіювача.

Проблема співвідношення відповідальності «за вину» і відповідальності «без вини» одна з небагатьох проблем, які мають доволі тривалу історію.

Наукові розвідки з проблем цивільного права, зокрема, цивільно-правової відповідальності, містили різні підходи до вирішення питання про те, за наявності яких умов можливе покладення майнової відповідальності.

Один із підходів визнавав підставою звільнення від відповідальності невинуватість правопорушника, тому відповідальність могла бути покладена лише за наявності вини. Інший підхід – підставою звільнення від відповідальності передбачав непереборну силу, яка спричинила невиконання певного договірною зобов'язання чи завдання шкоди. Визнання непереборної сили підставою звільнення від відповідальності означало, що наявність чи відсутність вини правопорушника не має ніякого значення і відповідальність покладається незалежно від вини. Відповідальність незалежно від вини, у свою чергу, передбачає, що можлива як відповідальність правопорушника «за вину», так і його відповідальність без вини. У деяких випадках непереборна сила не визнавалася підставою звільнення правопорушника від відповідальності.

Розширене обґрунтування необхідності покладання відповідальності лише «за вину» з психологічних позицій було дано ще в радянські часи, в підручнику з цивільного права 1944 року. Ав-

тори зазначали, що покладення відповідальності без вини недоцільно, оскільки „человек был бы подавлен последствиями таких действий, за которые его нельзя упрекнуть даже в неосторожности”⁹⁴.

Однак, незважаючи на достатньо велику кількість випадків, в яких допускалося покладення відповідальності без вини, здебільшого відповідальність без вини все ж не допускалася, і в співвідношенні відповідальності «за вину» і відповідальності без вини чільне значення мала відповідальність «за вину». Однак розгляд вини як психічного ставлення особи до вчиненого правопорушення як обов’язкової ознаки правопорушення визнається далеко не всіма вченими-правознавцями. Так у науці немає єдності з приводу поняття цивільного правопорушення. Деякі вчені не включають у поняття правопорушення ознаки вини. Аргументом є існування в цивільному праві норм, що передбачають відповідальність за вчинення безвинних діянь (відповідальність за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки і т.п.).

В енциклопедіях та словниках слова «вина», «винний», «винність», «винуватість», «винуватий» тощо наводяться окремо і, як правило, мають різне значення. Наприклад, «вина»: 1) провина, злочин; 2) причина, джерело чого-небудь (небезпечного). «Винність»: 1) наявність вини, участь у злочині, провині⁹⁵. Деякі словники розкривають зміст лише окремих із наведених понять, наприклад вина, винний, винуватий⁹⁶, і визначають, що слова „винність” та „винуватість” є абстрактними іменниками жіночо-

⁹⁴ Гражданское право / Под ред. проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина. – М., 1944. – Т.2. – С. 324.

⁹⁵ Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 53000 слов / Под общ. ред. проф. Л.И. Скворцова. – М.: Издательский дом ОНИКС 21 век, 2003. – С.81 ; Даль В. И. Толковый словарь русского языка : Современное издание. – М. : АСТ ; М ; Астрель, 2003. – С. 136.

⁹⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, 2003. – С.102-103; Новий словник української мови в 3-х т. – Том 1: А-К: 42 000 слів / Уклад. В. Яременко, О. Сліпущко. – Вид. 2-ге, виправлене. – К.: Вид-во Аконіт, 2003. – С. 103.

го роду до слів „винний” та „винуватий”⁹⁷.

У деяких словниках наводяться лише деякі з зазначених термінів: «вина», «винний», «винуватий» без зазначення їх змісту.

В енциклопедичній літературі іноді розкривається зміст вини як правової категорії взагалі та вини як категорії кримінального права.

Офіційне законодавче визначення поняття «вина» міститься лише в ст. 23 КК України, де виною визнається психічне ставлення особи до діяння, передбаченого кримінальним законом і його наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Звичайно ж, розглядаючи питання про те, чи однаковий зміст вкладається в поняття «вина» у різних галузях права, ми можемо констатувати, що в кримінальному, адміністративному, трудовому⁹⁸ та цивільному праві поняття «вина» не може мати однакового змісту. Водночас, в основі лежить традиційне розуміння поняття вини як психологічної категорії, що певним чином характеризує зміст будь-якого правопорушення⁹⁹.

Існують дві основні концепції щодо суб'єктивної сторони: принцип заподіяння і принцип провини. Принцип заподіяння заснований тільки на факті заподіяння збитку. Правопорушення є тоді, коли існує причинний зв'язок між протиправною дією і збитком. Наявність цього зв'язку є достатньою підставою для настання відповідальності. Суд повинен поставити за обов'язок особі відшкодувати збиток, який вона заподіяла. Суб'єктивним причинам значення не надається. Така безумовна відповідальність боржника, коли весь тягар наслідку випадкового невиконання лежить на ньому, вигідна іншій стороні (кредитору), тому що боржник не може зняти її із себе посиленням на різні суб'єктивні моменти, що зробили виконання договору неможли-

⁹⁷ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь : Перун, 2003.

⁹⁸ Див., наприклад : Сыроватская Л. А. Ответственность за нарушение трудового законодательства. – М. : Юридическая литература, 1990. – 176 с.

⁹⁹ Вереша Р. В. Проблеми вини в теорії кримінального права : Навчальний посібник. – К. : Атіка, 2005. – С. 152.

вим¹⁰⁰.

Розглядаючи питання цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, Могилянський Л.Г. зазначав, що, визначаючи відповідальність без вини за ст. 454 ЦК, законодавець тим самим доповнив, але не скасував загальні підстави відповідальності за вину, передбачені ст. 444 ЦК. У законі лише підкреслено, що у випадку дії джерела підвищеної небезпеки поряд із загальною безспірною підставою відповідальності за вину може наставати відповідальність і без вини володільця¹⁰¹.

А відповідно до теорії вини збиток є первинним поштовхом для виникнення відповідальності, але його наявності ще недостатньо для покладання відповідальності. Якщо делікт відбувся поза волею і свідомістю, відповідальність може і не настати. Той, хто завдав шкоди, зобов'язаний відшкодувати не будь-яку шкоду, а лише ту, яка стала наслідком провини.

Деякі вчені категорично стверджують, що відповідальність не настає безвинно. Існуюча в законодавстві відповідальність за невинні об'єктивно протиправні діяння не є юридичною відповідальністю як такою. Наприклад, «безвинна» відповідальність – обов'язок власника джерела підвищеної небезпеки відшкодувати заподіяний ним збиток третім особам. Г.К. Матвеев вважає, що підставою відповідальності тут служить «усічений склад» правопорушення, у числі елементів якого відсутня провина заподіювача шкоди. Проте законодавство та радянська юридична література вживали термін «відповідальність», хоча, на думку науковця, саме відповідальності й немає (тому що вона неможлива безвинно). Тому, на його думку, вислів «безвинна відповідальність» не має права на існування і має бути замінений іншим терміном, що не вводив би в оману і не називав відповідальністю подібне від-

¹⁰⁰ Матвеев Г. К. Общие основания гражданско-правовой ответственности // Советское государство и право. – 1988. – № 8. – С. 37.

¹⁰¹ Могилянський Л. Г. Возмещение ущерба при столкновении автотранспорта. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 7.

шкодування¹⁰². Науковець вважає, що обов'язок відшкодувати заподіяну невинно шкоду, не є відповідальністю в повному розумінні цього слова, тому що відсутні такі функції юридичної відповідальності, як осуд правопорушника за його протиправну поведінку, його виховання, виправлення, а також загальне і спеціальне запобігання. Таку точку зору поділяє і Н.С. Малєїн, який також вважає, що відповідальність безвинно не існує взагалі, якщо розуміти значення, сутність, підстави юридичної відповідальності і не змішувати її з іншими правовими інститутами¹⁰³.

Ще один відомий цивіліст О.А. Красавчиков вважає, що там, де немає провини, у зв'язку з установленими законом юридичними фактами (і за так зване ззовні протиправне діяння) в однієї особи стосовно іншої виникає не відповідальність, а обов'язок відшкодувати збитки. Але якщо цей обов'язок не буде виконаний добровільно, настає державний примус до його виконання – відповідальність, за якої дії особи, що не виконала обов'язку відшкодувати шкоду, будуть засуджені з боку суспільства і держави, тому що вони вже містять ознаку провини¹⁰⁴.

Аналогічної точки зору дотримується й Н.Г. Александров, зокрема зазначаючи, що заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки є не деліктом, а подією, пов'язаною з експлуатацією таких джерел. Обов'язок відшкодування шкоди в таких випадках, на його думку, є аналогічним обов'язку страховика щодо відшкодування збитку, заподіяного страховим випадком застрахованому¹⁰⁵.

Ще один відомий цивіліст Є. О. Харитонов вважає, що у випадку порушення суб'єктивних прав учасника цивільних відносин можуть застосовуватися дві групи санкцій: пов'язані з осу-

¹⁰² Матвеев Г. К. Общие основания гражданско-правовой ответственности // Советское государство и право. – 1988. – № 8. – С. 37.

¹⁰³ Малєин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. – М., 1985. – С. 161.

¹⁰⁴ Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М., 1966. – С. 132-133.

¹⁰⁵ Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе. – М., 1955. – С. 168.

дом поведінки боржника з боку суспільства і держави та не пов'язані з таким осудом. У першому випадку, як правило, має місце реалізація мір цивільно-правової відповідальності, у другому – ідеться про застосування засобів захисту цивільних прав від порушення¹⁰⁶.

Об'єднує засоби захисту і міри відповідальності те, що обидві ці категорії є правовою реакцією держави на порушення суб'єктивних прав або невиконання юридичних обов'язків, заходами охорони суспільних відносин.

Разом із тим, вони мають низку істотних відмінностей, які зумовлюють, на думку багатьох правознавців, необхідність їх розмежування як самостійних видів реалізації санкцій правових норм¹⁰⁷.

Так вони мають різні підстави їх застосування. Юридична відповідальність застосовується лише у випадку правопорушення, тоді як засоби захисту можуть застосовуватися як за наявності правопорушення, так і за його відсутності¹⁰⁸. Крім того, їх відрізняє характер несприятливих наслідків для порушника правової норми. Застосування мір юридичної відповідальності спричиняє покладення на правопорушника додаткового обов'язку, може полягати в позбавленні або обмеженні його прав тощо, у той час як засоби захисту, як правило, спрямовані лише на виконання порушеного обов'язку, що вже існував раніше; поновлення початкового стану; припинення правопорушення тощо¹⁰⁹.

Таким чином, засоби захисту – це реалізація санкції правової норми, що відбувається за наявності юридичного факту, перед-

¹⁰⁶ Детальніше про розмежування заходів відповідальності та мір захисту див., наприклад : Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло. – К. : НМК МО, 1990. – С. 77 – 80.

¹⁰⁷ Див. про це, наприклад : Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы гражданско-правовой ответственности и защиты гражданских прав // Сб. учен. трудов. – Вып. 27. – Свердловск, 1973. – С. 5-16.

¹⁰⁸ Див. : Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло. – К.: НМК ВО, 1990.– С.72.

¹⁰⁹ Див. : Ставиский П. Р. Проблемы материальной ответственности в советском праве. – Киев-Одесса, Главное издательство «Вища школа», 1982 – С. 98.

баченого цієї нормою (але не обов'язково правопорушення), застосовується до суб'єкта незалежно від його вини і, як правило, не спричиняє додаткових для цього суб'єкта обов'язків або некомпенсованих обтяжень¹¹⁰. Залежно від способу досягнення мети це може бути: відмова у визнанні права; визнання права; припинення дій, які порушують право; поновлення правового стану, який існував до правопорушення; примусове виконання обов'язку; примусова зміна правовідносин; примусове припинення правових відносин¹¹¹.

Деякими науковцями відповідальність без вини визнається як виняток, необхідна правова аномалія. На їхню думку, цей відступ від загального принципу відповідальності за провину виходить із практичних міркувань, а саме з необхідності відшкодування шкоди потерпілому. Тому що було б неправильним залишати деякі невинуваті порушення закону без наслідків, оскільки ще не створено економічних передумов для віднесення заподіяного об'єктивно протиправними діями матеріального збитку на рахунок усього суспільства чи держави¹¹².

Існує й інша точка зору, відповідно до якої цивільно-правова відповідальність можлива і без такого елементу, як вина.

Зокрема, О.С. Йоффе зазначав, що міри цивільно-правової відповідальності, яким притаманні всі ознаки юридичної відповідальності, мають свою специфіку. Цивільно-правове законодавство включає в себе низку норм, що встановлюють відповідальність за випадок, тобто при відсутності вини. Найбільш типовою нормою такого роду науковець називає ст. 404 ЦК України 1963 р., якою встановлено відповідальність за випадкове завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки. За відсутності вини

¹¹⁰ Див., наприклад : Харитонов Є.О., Саніахметова Н.О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло. – К., НМК ВО, 1990. – С. 73. Див., також : Проблемы общей теории права и государства. Учебник для юридических вузов / Под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М., НОРМА – ИНФРА-М, 2001. – С. 492.

¹¹¹ Див. детальніше: Косінов С. А. Співвідношення заходів захисту і мір відповідальності у цивільному праві України // Право України. – 1998. – № 12. – С. 90-92.

¹¹² Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. – М., 1963. – С. 4.

немає підстав для суспільного осуду відповідної поведінки. Але тут, тим не менш, має місце цивільно-правова відповідальність, яка ґрунтується вже не на осуді поведінки правопорушника, а на стимулюванні його до здійснення певних дій у майбутньому. Покладання такого обов'язку є мірою цивільно-правової відповідальності¹¹³.

Низка науковців вважає, що цивільне правопорушення можливе не лише за наявності всіх властивих правопорушенню ознак, але і тоді, коли якась із них відсутня. У протилежному випадку виходить, що там, де немає наміру і необережності, право не має значення і не може бути правопорушення. Закон пов'язує певні наслідки і з тими випадками людської поведінки, коли особа, що порушила норму, вчиняє це без наміру і необережності. М. М. Агарков, аргументуючи існування безвинної відповідальності власників джерел підвищеної небезпеки, вважав, що діяльність, пов'язана з використанням машин, механізмів та інших засобів, що являють небезпеку під час їх експлуатації, є правомірною, а шкода, що настала в результаті такої експлуатації і яку неможливо було усунути, – протиправною. Право дозволяє експлуатувати, використовувати джерела підвищеної небезпеки, але при цьому забороняє заподіювати шкоду життю, здоров'ю, майну інших осіб¹¹⁴. Суб'єктивною підставою відповідальності є ризик як допущення «вірогідних», випадкових обставин, що спричиняють негативні наслідки для інших осіб¹¹⁵.

Аналогічної точки зору дотримується і О.В. Дмитрієва, вважаючи, що сплата неустойки чи відшкодування збитків за відсутності при цьому провини правопорушника не може виключати кваліфікацію цієї ситуації як ситуації відповідальності. Наявність провини – це лише умова покладання відповідальності у

¹¹³ Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву // Избранные труды : В 4 т. – Том 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – С. 201-202.

¹¹⁴ Агарков М. М. Обязательства по советскому гражданскому праву. – М., 1940. – С. 151.

¹¹⁵ Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность. – М., 1976. – С. 178.

певній категорії випадків, але не кваліфікуюча ознака взагалі. Під безвинною цивільно-правовою відповідальністю варто розуміти фактичне відшкодування збитків чи сплату неустойки невинуватим правопорушником¹¹⁶. Вона вважає, що в зміст суб'єктивного цивільного права входять три правомочності, а саме: правомочність самому чинити визначені дії, правомочність вимагати певної поведінки від інших осіб, правомочність захищати своє право за допомогою засобів, що допускаються законом, а звідси випливає підстава існування безвинної відповідальності. Визначені суб'єктивні права осіб, громадян-споживачів, що піддаються підвищеній небезпеці від діяльності власників джерел підвищеної небезпеки, результатів діяльності підприємців, мають абсолютний характер (право на життя, право на тілесну недоторканність, право на власність та ін.) і стикаються з правами підприємців і власників джерел підвищеної небезпеки на здійснення їхньої діяльності. У разі заподіяння шкоди зазначеними вище суб'єктами громадяни мають право одержати відшкодування збитку незалежно від винуватості заподіювача шкоди. Така відповідальність передбачається необхідністю захищати інтереси більш слабого шляхом надання йому специфічної «юридичної компенсації»¹¹⁷.

У цивільному законодавстві України поняття вини не визначено, зазначається лише, що вина існує у вигляді умислу або необережності¹¹⁸ (ст. 614), які в цивілістичній літературі називають формами вини.

Вина традиційно розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права.

¹¹⁶ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 10.

¹¹⁷ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 11-12.

¹¹⁸ Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – №11. – Глава 48. – Ст. 614.

Умисел визначають як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні її настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння, на підставі цього умисел визнається найбільш тяжкою формою вини.

Необережність – більш легка форма вини, визначається як ставлення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості і передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної і вольової активності правопорушника.

У деяких випадках у силу закону або в силу договору сторін наявність умислу чи необережності правопорушника не є обов'язковою умовою для стягнення з нього збитків чи неустойки. Це означає, що можна вимагати їх відшкодування і в тому випадку, якщо правопорушник не виявив навіть легкої необережності при виконанні своїх обов'язків, а відповідно, не винуватий в настанні несприятливих майнових наслідків. Оскільки, сутність цивільно-правової відповідальності – фактичне відшкодування збитків чи сплата неустойки, відсутність вини правопорушника в будь-якій з її форм не може виключити кваліфікацію такої ситуації як ситуація відповідальності. Наявність вини – це лише умова покладення відповідальності в певній категорії випадків, але не кваліфікуюча ознака відповідальності взагалі.

У даному випадку можливо стверджувати, що відповідальність покладається і за випадкове заподіяння шкоди, тобто незалежно від вини заподіювача. Такий випадок можна назвати невинуватістю, і його відмінність від необережності полягає в тому, що, випадково завдаючи шкоду, особа не знала, не могла і не повинна була передбачити можливості настання шкідливого результату.

Незважаючи на те, що невинувате заподіяння збитку настає об'єктивно з незалежних від суб'єкта причин, право потерпілого

порушене і його необхідно відновити. Ми вважаємо, що ця проблема повинна вирішуватися застосуванням не заходів захисту, а інституту об'єктивної відповідальності. Особа, яка відшкодовує невинно заподіяний збиток, зазнає несприятливих для себе наслідків матеріального або морального плану. Вона змушена відновити порушене право, відшкодувати збиток, оскільки до цього її примушує закон.

Слід зазначити, що відповідно до норм Цивільного кодексу України 2003 р. можливо покладення відповідальності без вини на професійного зберігача за втрату (нестачу) або пошкодження (ч. 2 ст. 950 ЦК України); у встановлених законодавством випадках, відповідальність за завдану моральну шкоду настає незалежно від вини органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала (ст. 1186 ЦК України); шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконним рішенням, діями чи бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування при здійсненні нею своїх повноважень, відшкодовується державою, АРК або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цієї особи (ст. 1193 ЦК України).

У наш час в Україні склалося таке ж співвідношення відповідальності «за вину» і відповідальності без вини, як і в інших сусідніх державах, зокрема в Росії. У галузі деліктних зобов'язань відповідальність без вини допускається законодавством за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. На відміну від договірної відповідальності без вини, яка в силу закону завжди обмежена межами непереборної сили, а необмеженою може бути тільки на підставі договору сторін, деліктна відповідальність без вини і в силу закону в деяких випадках є необмеженою.

Будь-яка деліктна відповідальність без вини і обмежена межами непереборної сили, і необмежена ними, обумовлена економічними умовами.

У теперішній час неможливо обходитися без використання джерел підвищеної небезпеки, які завдають значну шкоду ото-

чуючим особам і майну. Позиція власників джерел підвищеної небезпеки в певній мірі схожа з позицією монополістів, оскільки вони задовольняють свої майнові інтереси, змушуючи всіх інших осіб наражатися на підвищену небезпеку від їх діяльності, оскільки альтернативи використання джерел підвищеної небезпеки не сьогоднішній день немає.

Відповідальність без вини, яка покладається на правопорушників, що відповідають в силу закону незалежно від вини (власник джерела підвищеної небезпеки), є «нормативною», оскільки допускається законодавством в якості нормальної ситуації.

Стосовно до проблем, які розглядаються в цьому дослідженні, підсумовуючи проведений аналіз, поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди може бути сформульоване таким чином.

Цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди – реалізація (застосування) правовідновлювальної санкції, внаслідок якої на особу, покладаються негативні майнові наслідки протиправної поведінки, що супроводжується стимулюванням порушника до здійснення певних дій у майбутньому і має метою захист інтересів потерпілої особи.

Цивільно-правова відповідальність у цьому випадку є обов'язком особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за здійснення правопорушення, котрий має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи у судовому порядку.

Для більш детальної характеристики цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди є необхідність звернутися до аналізу функцій, які вона виконує.

Слід зазначити, що порівняно з іншими питаннями юридичної відповідальності, функції юридичної відповідальності досліджені не дуже детально.

Слово «функція» походить від латинського *functio* – здійснення¹¹⁹. Термін «функція» не є лише юридичним поняттям, він має

¹¹⁹ Советский энциклопедический словарь. – М. : Сов.энцикл., 1980. – С. 1449.

безліч значень. Наприклад, у біології функція – це діяльність органа й організму, у математиці та фізиці – виражає залежність однієї змінної величини від іншої тощо.

Основною ознакою функцій юридичної відповідальності дослідники називають їх цільовий характер. Саме цілі юридичної відповідальності визначають і її функції. Так за допомогою мір юридичної відповідальності досягаються цілі покарання правопорушників, запобігання самим правопорушенням, а також поновлення порушеної соціальної справедливості¹²⁰.

У літературі зазначається, що цілі і функції відповідальності настільки тісно пов'язані, що деякими авторами вони не розрізняються зовсім, а тому, говорячи про цілі юридичної відповідальності, фактично мають на увазі її функції¹²¹.

За основу можна взяти поняття функцій юридичної відповідальності як основних напрямків впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини, поведінку суб'єктів, мораль, правосвідомість, культуру, у яких розкривається її сутність, соціальне призначення і за допомогою яких досягаються цілі юридичної відповідальності¹²².

Досить неоднозначно вирішується у юридичній літературі також питання класифікації функцій юридичної відповідальності. Одні науковці виділяють каральну й правовідновлювальну функції юридичної відповідальності¹²³. Малеїн Н.С. вважає, що відповідальності властиві превентивна (запобіжно-виховна), репресивна (каральна), компенсаційна (відбудовна) і сигналізаційна функції.¹²⁴ Шабуров А.С. виділяє такі функції юридичної відповідальності: штрафна (каральна), превентивна (запобіжна), вихо-

¹²⁰ Теория государства и права: Учебник / Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : ОАО Издательский Дом «Городец», 2003. – С.435.

¹²¹ Теория государства и права : Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юрист, 2004. – С. 515.

¹²² Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Под ред. Р. Л. Хачатурова. – СПб : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. – С. 91.

¹²³ Див., наприклад : Варул П. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. – Талин : Ээсти раамат, 1986. – С. 29-30.

¹²⁴ Малеин Н. С. Правонарушения понятие, причины, ответственность. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 145.

вна, правовідновлювальна (компенсаційна), організуюча (регулятивна). Слід визнати цю класифікацію найбільш вдалою¹²⁵.

Не відрізняється однаковістю класифікація функцій і в галузевих юридичних науках, зокрема у цивільному праві. Так науковцями виокремлюються такі функції цивільно-правової відповідальності: запобіжна (виховна), компенсаційна (повновчальна)¹²⁶; превентивна, компенсаційна та каральна функції¹²⁷; регулятивна, охоронна, превентивна та компенсаційна¹²⁸; компенсаційна, виховна та стимулююча¹²⁹.

Щодо окремих функцій, слід зазначити, що в цивілістів немає єдності думок щодо самостійності превентивної функції. Деякі автори взагалі не виділяють її у своїх класифікаціях¹³⁰. Наприклад, М.С. Малєїн запобіжний, превентивний, виховний вплив майнової відповідальності зводить до однієї функції – стимулюючої¹³¹. Інші науковці також поєднують кілька функцій цивільно-правової відповідальності в одну й називають її: запобіжно-виховною, виховно-запобіжною¹³². Це пов'язано з тим, що функції цивільно-правової відповідальності взаємодоповнюють одна одну й можуть діяти одночасно. Так, стимулюючи правомірну

¹²⁵ Теория государства и права / Под ред. В. М. Корельского, В. Д. Первалова. – С. 420-421.

¹²⁶ Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 50.

¹²⁷ Цивільне право України : Підручник. У трьох книгах. – Книга 1 / За ред. Є. О. Харитонов, А. І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – С. 506.

¹²⁸ Цивільне право України : Підручник. У 2-х т. / Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилинкова І. В. та ін. ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – С. 271.

¹²⁹ Цивільне право України : Навч. посібник / Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Наукова думка ; Прецедент, 2004. – С. 100.

¹³⁰ Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. – Киев : Наукова думка, 1971. – С. 33.

¹³¹ Малєин Н. С. Проблемы имущественной ответственности хозяйственных органов : автореф. дис. на соискание ученой степени. канд. юрид. наук. – М., 1969. – С. 9.

¹³² Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и др. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан. – Киев : Наукова думка, 1988. – С. 47 ; Беякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. – М. : МГУ, 1986. – С. 12.

поведінку, законодавець одночасно запобігає правопорушенням та виховує громадян. Але, як слушно зазначав Б.Т. Базилев, «інститут відповідальності в праві насамперед здійснює функцію загальної превенції правопорушень»¹³³.

Сутність превенції в цивільному праві часто зводять до санкцій, у яких міститься погроза, як і в кримінально-правовій літературі.

На наш погляд, превентивний вплив цивільно-правової відповідальності має бути пов'язаний із чітким формуванням цивільно-правових обов'язків, оскільки чітке розуміння особою висунутих до неї вимог уже є гарантією запобігання правопорушенням. Диспозиція цивільно-правової норми переконує суб'єкта діяти правомірно. Це своєрідний добровільний спосіб здійснення превентивної функції. А для громадян, які не поважають закон, переконливим фактором буде вже санкція.

При цьому регламентація відповідальності прямо починається не з умов її виникнення, а з установлення загального обов'язку належної поведінки та з обов'язків щодо відвернення або зменшення майнової шкоди, що загрожує. Цей обов'язок поширюється на всіх учасників цивільних правовідносин¹³⁴.

Гостро постає питання про наявність каральної функції відповідальності в цивільному праві. Деякі науковці заперечують наявність у цивільно-правової відповідальності каральної функції, указуючи на перевагу компенсаційної або стимулюючої функції¹³⁵. Інші вчені визнають за цивільно-правовою відповідальністю каральну функцію й відзначають, що «каральну (штрафну) функцію виконують штрафні санкції (штраф, пеня, неустойка)»¹³⁶.

¹³³ Базилев Б. Т. Ответственность в советском праве. – Красноярск: Красноярск. ун-та, 1977. – С. 66.

¹³⁴ Суханов Е. А. Превентивная функция имущественной ответственности // Советское государство и право. – 1982. – № 6. – С. 50-51.

¹³⁵ Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций. – М. : Госюриздат, 1962. – С. 21.

¹³⁶ Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 43.

І хоча наукові позиції цивілістів розділилися щодо наявності каральної функції в цивільному праві, на нашу думку, треба погодитися з М.С. Малеїним, який вважає, що відповідальності властива каральна функція та що всі функції взаємозалежні й порізно проявляються в тому чи іншому ступені в галузях права¹³⁷.

Щодо виховної функції, то міри цивільно-правової відповідальності мають виховний характер, тому що служать для відновлення майнової сфери потерпілого, але водночас вони звужують майнову сферу іншої сторони. Крім того, здійснюється осуд суб'єкта, що вчинив цивільно-правовий делікт. Осуд завжди містить елемент кари, він негативним чином впливає на правопорушника, заподіює йому моральні страждання. В осуді особи, що порушила цивільно-правову норму, дається негативна оцінка дій правопорушника й самого діяння. У цьому може проявлятися також каральний елемент цивільно-правової відповідальності¹³⁸. Виховна функція юридичної відповідальності виражається в здатності впливати на волю й свідомість людей з метою формування в них шанобливого ставлення до правових норм і забезпечення правомірної поведінки.

Часто виховну функцію поєднують із превентивною й називають її запобіжно-виховною. Таку позицію можна зустріти в дослідженнях, присвячених цивільно-правовій відповідальності¹³⁹.

У цивільно-правових дослідженнях значна увага приділяється стимулюючій функції цивільно-правової відповідальності¹⁴⁰.

¹³⁷ Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость. – М., 1992. – С. 49.

¹³⁸ Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и др. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан. – К. : Наукова думка, 1988. – С. 47 ; Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. – М. : МГУ, 1986. – С. 47.

¹³⁹ Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан. – Киев : Наукова думка, 1988. – С. 47 ; Малеин Н. С. Правонарушение : понятие, причины, ответственность. – М. : Юрид. лит., 1985. – С. 145.

¹⁴⁰ Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответ-

Але, стимулюючи правомірну поведінку, відповідальність виконує й функцію регулювання поведінки суб'єктів.

Наявність відновлювальної функції в науці цивільного права не піддається сумніву. У науці цивільного права відновлювальну функцію юридичної відповідальності науковці пов'язують із компенсацією збитків¹⁴¹. Ми згодні з точкою зору, що пов'язує дану функцію не тільки з відшкодуванням збитків, але й з відновленням порушених майнових і інших відносин¹⁴². Норми цивільного права не тільки спрямовані на відновлення прав потерпілого, відшкодування йому матеріальної й моральної шкоди, вони примушують правопорушника до правомірної поведінки, тим самим відновлюючи суспільні відносини, оскільки кожне правопорушення завжди завдає шкоду всьому суспільству, а не тільки конкретній людині.

Таким чином, можна зробити висновок, що цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди виконує такі функції: відновлювальна (компенсаційна), стимулююча, запобіжно-виховна, каральна.

1.3. Підстави цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди

Поняття «підстави відповідальності» в науковій літературі вважається неоднозначним.

Зокрема, такими підставами називають:

- 1) норми права, які передбачають можливість застосування мір відповідальності за протиправне діяння;
- 2) «склад правопорушення», котре є юридичним фактом і

ственность. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 36.

¹⁴¹ Малєин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях. – М. : Наука, 1968. – С. 38 ; Мамутов В. К., Овсиенко В. В., Юдин В. Я. Предприятие и материальная ответственность. – К. : Наукова думка, 1971. – С. 40-41.

¹⁴² Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. юрид. наук. – Харьков, 1988. – С. 9-10.

спричиняє виникнення охоронних правовідносин;

3) акт застосування права, котрим конкретизується охоронна норма права, визначається конкретний вид і міра юридичної відповідальності (вирок або рішення суду, постанова про накладення адміністративного стягнення тощо)¹⁴³.

У теорії права практично загальновизнаним є те, що єдиною підставою юридичної відповідальності є вчинення правопорушення, тобто суспільно шкідливого, протиправного вчинку¹⁴⁴. Однак аналіз правової літератури свідчить про те, що, як і у випадку з характеристикою сутності юридичної відповідальності, у визначенні її підстав також відсутня теоретико-дослідницька єдність. При цьому «підстава відповідальності» є фундаментальною категорією, на якій будується законність і справедливість¹⁴⁵. Із цього приводу А. Тер-Акопов виокремлює важливу функцію підстав юридичної відповідальності – відмежування. У такому контексті підстава відмежовує певний вид відповідальності від сфери відносин, у якій вона застосовується, за колом осіб, які притягуються до відповідальності, за умовами, на підставі яких вона реалізується, наповнюючи при цьому відповідальність конкретним змістом¹⁴⁶.

Як уже зазначалось, у науковій літературі з теорії права підставою юридичної відповідальності як обов'язку особи зазнати державно-правового впливу, традиційно визнається вчинення правопорушення.

У сучасній науковій літературі існує різне розуміння сутності

¹⁴³ Проблемы общей теории права и государства. Учебник для вузов // Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М.: НОРМА – ИНФРА-М), 2001. – С. 496 ; Оксамытний В. В. Теория государства и права : Учебник. – М. : «ИМПЭ-ПАБЛИШ», 2004. – С. 480.

¹⁴⁴ Алексеев С. С. Общая теория права : В 2 т. Т. 1. – М., 1981. – С. 277-278 ; Спиридонов Л. И. Теория государства и права. – М., 1996. – С. 288 ; Загальна теорія держави і права / За ред. В. В. Копейчикова. – К., 1998. – С. 202.

¹⁴⁵ Джавадов Х. А. Юридическая ответственность: феноменологические признаки сущности и оснований // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 147.

¹⁴⁶ Тер-Акопов А. А. Правовые основания уголовной ответственности военнослужащих. – М., 1981. – С. 15-26.

правопорушення фахівцями різних галузей права. Найпоширенішою в загальній теорії права є концепція правопорушення як різновиду юридичного факту у формі неправомірного діяння, якому властиві такі ознаки: протиправність, суспільна небезпека, винуватість, караність. Слід зазначити, що спочатку визначення поняття правопорушення було розроблено галузевими науками для потреб юридичної практики. Галузеві визначення правопорушення закріплені чинним законодавством і мають метою практичне застосування в конкретних юридичних ситуаціях. Щоб дослідити поняття правопорушення в різних аспектах, варто розглянути його трактування в галузевих науках. Загальнотеоретичне поняття правопорушення має відбивати відповідні поняття галузевих юридичних наук і водночас виконувати роль правової абстракції. Професор І.С. Самощенко зазначав із цього приводу, що теорія держави і права не може звести свою роботу до компілятивного викладення висновків галузевих дисциплін про окремі види правопорушень. Вона повинна, насамперед, розкрити соціальну сутність правопорушень. Але це тільки одна сторона справи. Дослідження соціальної сутності правопорушення повинне слугувати більш глибокому й правильному вирішенню юридичних питань, пов'язаних із цим явищем»¹⁴⁷.

У кримінальному праві під злочином розуміється суспільно небезпечне винувате діяння, учинене суб'єктом злочину¹⁴⁸. Наведене визначення є формально-матеріальним, оскільки передбачає такі ознаки: формальна, нормативна ознака (заборона діяння кримінальним законом; закритий перелік діянь, що визнаються злочинами, установлений кримінальним законом), матеріальна ознака (суспільну небезпеку), винуватість, караність.

Ознакою злочину, що визначають «його природу й сут-

¹⁴⁷ Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству. – М., 1963. – С. 12.

¹⁴⁸ Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гаврик та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 32.

ність»¹⁴⁹, у теорії кримінального права визнається суспільна небезпека. Загальновизнаною є концепція суспільної небезпеки діяння, що була розроблена Дурмановим Н.Д. у середині 40-х років ХХ ст. Її зміст полягає в такому: «По-перше, коли йдеться про небезпечне діяння, мається на увазі реальна, а не уявна небезпека діяння для порядку, бажаного й вигідного панівному класу. По-друге, мається на увазі небезпека не одиночного діяння, а певного виду людських дій. По-третє, небезпека для порядку, бажаного й вигідного панівному класу, аж ніяк не виключає в ряді випадків небезпеки діяння й для широких верств населення. Нарешті, небезпека діяння історично має мінливий характер»¹⁵⁰.

Слід зазначити, що немає єдності думок щодо розуміння суспільної небезпеки. Наукова позиція Ляпунова Ю.І. щодо суспільної небезпеки, полягає в тому, що суспільна небезпека є категорією не лише правовою, але й соціальною. «За своєю суттю вона являє собою певний негативний стан, в основі якого лежать реально існуючі явища матеріального (природного) і соціального світу, які, перебуваючи у взаємодії один з одним, породжують небезпеку настання для інтересів суспільства, громадян небажаних, а іноді й винятково тяжких наслідків, що іноді можуть являти собою непоправну втрату»¹⁵¹. Науковець зазначає також, що і стихійні лиха порушують суспільні відносини і тому становлять суспільну небезпеку. Такої ж точки зору дотримується і Прохоров В.С.: «Небезпеку для суспільства становить усе, що так чи інакше порушує умови його нормального існування»¹⁵².

Інший погляд на розуміння суспільної небезпеки у прихильників так званої нормативної інтерпретації суспільної небезпеки. Вони вважають, що остання має джерелом тільки свідомі, вольові дії людей, які відповідно до вказівки правової норми утворю-

¹⁴⁹ Кривоченко Л. И. О содержании и структуре общественной опасности как признака преступления // Проблемы правоправедения. – Вып. 40. – К., 1979. – С. 94.

¹⁵⁰ Дурманов Н. Д. Понятие преступления. – М., 1948. – С. 102.

¹⁵¹ Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. – М., 1989. – С. 21.

¹⁵² Прохоров В. С. Преступление и ответственность. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 22.

ють той чи інший вид правопорушення. Даної позиції дотримується Ковальов М.І., який вважає, що суспільна небезпека може бути властива тільки свідомим людським вчинкам, а тому дії неосудної особи суспільно небезпечними бути не можуть¹⁵³.

З даною точкою зору не згодні Ляпунов Ю.І. і Прохоров В.С. Так Ляпунов Ю.І. зауважує, що суспільна небезпека – це категорія об’єктивна, що існує поза і крім нас, і тому її наявність у реальній дійсності зовсім не залежить від того, чи заподіяна людиною (винувато чи невинувато) шкода суспільству. У межах правового регулювання форми провини можуть впливати лише на міру суспільної небезпеки, але не на сам факт її об’єктивного існування¹⁵⁴. Прохоров В.С. вважає, що законодавець вирішує відносити те чи інше діяння до розряду злочинних чи ні й, тим самим, надає тій чи іншій суспільній небезпеці якість протиправності. Але шкода суспільним відносинам заподіюється незалежно від інформованості законодавця, вирішення питання про те, що небезпечно, а що безпечно для суспільства, не залежить від регулятивних можливостей права.

Ми дотримуємося позиції Ляпунова Ю. І. й Прохорова В.С. та вважаємо, що суспільна небезпека є категорією об’єктивною й існує незалежно від її оцінки кимось, а значення злочину діяння набуває після його аналізу законодавцем. Із часом одні діяння набувають суспільно небезпечного характеру, а інші втрачають, тобто суспільна небезпека має історичний характер.

Щодо цивільно-правової відповідальності, то як впливає із визначення, характерних ознак і самої суті цього правового інституту, застосовується цивільно-правова відповідальність до осіб, що вчинили цивільне правопорушення.

Тому, згідно з поширеною в юридичній літературі думкою, загальною і єдиною підставою юридичної відповідальності є наявність складу правопорушення. Однак тут слід зробити заува-

¹⁵³ Ковалев М. И. Советское уголовное право. Введение в уголовное право. Курс лекций. Вып. 1. – Свердловск, 1971. – С. 67-68.

¹⁵⁴ Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. – М., 1989. – С. 25.

ження щодо того, що не можна не враховувати у даному випадку і того моменту, що як підстава юридичної відповідальності правопорушення береться до уваги не саме по собі, а в сукупності з правовими нормами. Тому необхідно погодитися з тими дослідниками, на думку яких підстави юридичної відповідальності мають подвійний зміст. По-перше, на підставі чого (закону, іншої норми права, угоди тощо) можна порушувати питання про відповідальність. По-друге, за що конкретна особа може нести відповідальність. У цьому випадку йдеться вже саме про фактичні підстави юридичної відповідальності¹⁵⁵.

Тому в подальшому нашому дослідженні ми будемо виходити з єдності фактичних (матеріальних) та правових підстав юридичної відповідальності, ураховуючи, що підставою такої відповідальності є сукупність певних юридичних фактів, які зумовлюють виникнення конкретних правовідносин. Виходячи з єдності правових та матеріальних підстав юридичної відповідальності однією з фактичних підстав є склад правопорушення, який містить сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, необхідних для визнання скоєного діяння правопорушенням¹⁵⁶. Хоча слід зазначити, що в науковій літературі трапляється позиція, відповідно до якої розширене тлумачення підстав юридичної відповідальності, а саме визнання існування правової та фактичної підстав, є наслідком неточного розуміння й використання терміна «підстава». Наприклад, О.С. Літошенко вважає єдиною підставою юридичної відповідальності правопорушення, оскільки правові норми, які містять заборони, тобто опис правопорушення та санкції за їх учинення, зумовлюють таку зовнішню ознаку правопорушення, як протиправність, яка є необхідною юридичною умовою притягнення винуватої особи до відповідальності¹⁵⁷.

¹⁵⁵ Кузнецов Н. И. Дисциплинарная, административная и материальная ответственность военнослужащих // Ориентир. – 1994. – № 1. – С. 74-76.

¹⁵⁶ Джавадов Х. А. Юридическая ответственность : феноменологические признаки сущности и оснований // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 148.

¹⁵⁷ Літошенко О. С. Адміністративне й цивільне правопорушення: спільні риси та відмінності // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 39.

Як свідчить аналіз цивільно-правової літератури із цього питання, не піддається сумніву той факт, що визначення чітких меж поняття складу цивільного правопорушення має велике теоретичне і практичне значення. Спірними були і залишаються питання складу цивільного правопорушення, його елементів, а також змісту таких категорій, як протиправність, причинний зв'язок, вина.

У юридичній літературі висловлювалися різні точки зору відносно поняття, сутності і складу правопорушення.

Для конкретизації визначення правопорушення необхідна характеристика його складу, тобто сукупності елементів, ознак, умов, які й утворюють у сукупності правопорушення.

Низка авторів, як зазначалось, підставою цивільно-правової відповідальності визнають склад цивільного правопорушення у сенсі сукупності загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на правопорушника¹⁵⁸.

Інші автори, піддаючи критиці цю концепцію, зазначають про неприпустимість поширення на цивільно-правові відносини положень кримінального права про склад злочину, привнесення у цивілістику, що має багатовікові традиції, чужі елементи кримінально-правових вчень¹⁵⁹. Говорячи про неприйнятність положення про склад цивільного правопорушення, В.В. Вітрянський стверджує, що єдиною і загальною підставою цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивних цивільних прав. При цьому зазначається, що для застосування цивільно-правової відповідальності, крім підстави, необхідна наявність передбачених законом умов, серед яких називаються ті ж умови, що досліджуються і прихильниками складу цивільного правопорушення – порушення суб'єктивних цивільних прав, наявність збитків

¹⁵⁸ Калмыков Ю. Х. Об элементах состава гражданского правонарушения / Избранное. Труды. Статьи. Выступления. – М. : Статут, 1998 ; Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву // Избранные труды : В 4 т. – Том 1. Правотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.

¹⁵⁹ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 568.

(шкоди), причинний зв'язок між шкодою і порушенням прав і вина¹⁶⁰.

Досліджуючи питання про склад цивільного правопорушення, слід насамперед визначити ті найбільш суттєві його ознаки, без яких не може йтися про цивільно-правову відповідальність. Найбільш суттєві ознаки мають увійти до поняття складу цивільного правопорушення, а несуттєві – залишитися за його межами.

Тому слід визначитися насамперед з тим, що являють собою суттєві ознаки. Суттєвими ознаками називається така група ознак предмета, кожна з яких, взята окремо, є необхідною, а всі вони разом достатні для того, щоб за їх допомогою можна було відрізнити даний предмет від усіх інших¹⁶¹.

Слід відмітити існування в літературі двох підходів до визначення складу правопорушення: загальнотеоретичного і цивілістичного.

Для загальнотеоретичного підходу характерним є включення до складу правопорушення таких чотирьох елементів: об'єкт, суб'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона правопорушення. Були спроби так само визначати і склад правопорушення в цивільному праві, однак вони не отримали в науці і практиці широкої підтримки.

У доктрині цивільного права елементами складу цивільного правопорушення вважають: протиправність поведінки; наявність збитків; причинний зв'язок між протиправним діянням та збитками; вину правопорушника¹⁶². Слід зазначити, що така ж концепція характерна і для цивільного права Росії. Зокрема, деякими російськими авторами стверджується, що зазначені чотири елементи повинні мати місце у складі будь-якого деліктного правопорушення. Ці підстави деліктного правопорушення визнаються загальними в усіх випадках з одним лише застереженням: «якщо

¹⁶⁰ Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Общие положения. – М.: Статут, 1997. – С. 569.

¹⁶¹ Логика. – М., 1956. – С. 32.

¹⁶² Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар: У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – С. 695.

інше не передбачено законом». У цьому випадку діє так звана спеціальна деліктна відповідальність. Наприклад, при завданні шкоди джерелом підвищеної небезпеки (транспортний засіб, пароплав, літак, атомна і електрична енергія тощо) його власник несе відповідальність незалежно від своєї вини, якщо не доведе, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або наміру потерпілого¹⁶³.

Йоффе О.С. всупереч існуючим поглядам звужує коло елементів складу до трьох ознак. Він вважає, що для виникнення цивільно-правової відповідальності необхідною є наявність трьох умов: протиправність поведінки, винуватість правопорушника, а також причинний зв'язок між його діями та результатом, що настав. Шкода виноситься науковцем за межі складу правопорушення¹⁶⁴.

Разом із тим, слід зазначити, що в сучасній цивілістичній літературі немає категоричного розмежування і тим більше протиставлення двох названих підходів. Зокрема, ще в 1958 р. С.С. Алексєєв пропонував визначати склад цивільного правопорушення, виходячи із загальнотеоретичних положень, включаючи в нього: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт, суб'єктивну сторону.

Однак слід мати на увазі, що на відміну, наприклад, від кримінального права, у цивільному праві об'єкт і суб'єкт правопорушення трактуються однозначно. Об'єкт – це суспільне відношення, урегульоване нормами цивільного права, а суб'єкт – учасник правовідносин.

У літературі з цивільного права зазначається, що питання про суб'єкта правопорушення, його правову та процесуальну дієздатність обговорюється лише на стадії попередньої підготовки справи, коли питання про конкретні підстави відповідальності ще не постає. Суб'єкт не може бути визнаний елементом складу

¹⁶³ Гусев О. Б. Справочник практикующего юриста : Гражданско-правовая ответственность / О. Б. Гусев, Б. Д. Завидов ; Под ред. Г. Б. Мирзоева и др. – М.: Экзамен, 2001. – С. 467.

¹⁶⁴ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 54.

цивільного правопорушення ще й тому, що він не відіграє тут такої ролі, яка відводиться йому у кримінальному праві. Так, наприклад, за наявності певних умов, наприклад, при вчиненні злочину вперше, під впливом випадкових обставин неповнолітній злочинець може бути взагалі звільнений від кримінальної відповідальності. Суд не лише може, але й зобов'язаний у силу закону враховувати неповнолітній вік злочинця, його суб'єктивні якості і той ступінь суспільної небезпеки, яку він становить для суспільства¹⁶⁵. Таким чином, у кримінальному праві питання про можливість покладання відповідальності багато в чому залежить від суспільної небезпеки суб'єкта правопорушення.

Цього не можна сказати про цивільне право, оскільки ні покладання відповідальності, ні її обсяг не залежать тут від якихось якостей правопорушника. Питання про можливість притягнення до цивільно-правової відповідальності залежить лише від наявності шкоди, протиправності, причинного зв'язку між ними та вини правопорушника¹⁶⁶. З усього сказаного про суб'єкт цивільного правопорушення робиться висновок про те, що суб'єкт не може бути визнаний необхідною ознакою складу цивільного правопорушення.

Для притягнення до відповідальності, як уже зазначалось, необхідна наявність складу правопорушення. Більшість авторів виходить саме із цього, нерідко обмежуючись констатацією факту, що «підставою юридичної відповідальності є склад правопорушення»¹⁶⁷.

Разом із тим, існує точка зору, відповідно до якої правопорушення є не єдиною підставою юридичної відповідальності. Іншими словами, допускається можливість відповідальності не тільки за наявності складу правопорушення, але й при його неповному складі – такому, де є тільки об'єкт, об'єктивна сторона і

¹⁶⁵ Див. : Гончар Т.О. Неповнолітній як суб'єкт кримінальної відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис... канд. юрид. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.

¹⁶⁶ Калмыков Ю. Х. Об элементах состава гражданского правонарушения // Избранное. Труды. Статьи. Выступления. – М.: Статут, 1998. – С. 13-14.

¹⁶⁷ Котюк В. О. Теория права. – К., 1996. – С. 122.

суб'єкт правопорушення. При цьому вина правопорушника відсутня у силу дії тих чи інших чинників.

Оскільки раніше ми вже визначилися з тим, що будь-яке застосування санкції вже є відповідальністю, оскільки із чисто практичних міркувань за нинішніх умов неможливо обмежити поняття відповідальності тільки випадками правопорушень, пов'язаних з осудом правопорушника, тобто винуватих правопорушень, то безвинна відповідальність, так само як і відповідальність за вину, виконує всі властиві їй функції та допомагає досягти цілей встановлення відповідальності, у тому числі спричиняє і виховний вплив.

Тому надалі ми будемо виходити з того посилання, що цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так званий неповний або усічений склад. Але йтиметься у цьому випадку про протиправність, наявність шкоди та причинного зв'язку між ними.

Для того, щоб повніше охарактеризувати цивільне правопорушення, яке є приватним правопорушенням за своєю сутністю, та його склад, здійснимо його порівняльний аналіз з адміністративним правопорушенням, який має всі ознаки публічного правопорушення.

Отже, між ознаками складів адміністративних та цивільних правопорушень існують істотні відмінності.

Згідно із законодавством, об'єктивною стороною адміністративного правопорушення є певні діяння або бездіяльність особи, які виражаються у порушенні нормативно встановлених правил або порядку ведення певної діяльності; невиконанні приписів, передбачених нормативно-правовими актами; самовільних діянь; вчиненні певних видів суспільно-небезпечних діянь. Основною ознакою об'єктивної сторони в цих складах є саме діяння (дія або бездіяльність). У багатьох складах адміністративних правопорушень як обов'язкові ознаки об'єктивної сторони названі предмет, спосіб, місце, обставини вчинення діяння. На суспільно-небезпечні наслідки (пошкодження майна або завдання шкоди здоров'ю) у складах адміністративного правопорушення вка-

зують лише зрідка. Особливістю об'єктивної сторони адміністративних правопорушень є те, що вони зазвичай не спричиняють безпосередню шкоду, а створюють загрозу настання такої шкоди в майбутньому. Відмітною рисою адміністративних правопорушень є те, що в законодавстві вони зафіксовані завжди як конкретні склади правопорушень.

За цивільним законодавством цивільним правопорушенням є невиконання або неналежне виконання цивільного зобов'язання однією із сторін договору, зокрема, порушення встановлених договором строків виконання зобов'язання, втрата, нестача, пошкодження майна, заподіяння іншої матеріальної шкоди внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язання, заподіяння шкоди особі або її майну. Крім цих двох видів правопорушень називають й інші – укладання або виконання недійсної угоди тощо.

Не всі цивілісти, як зазначалося, згодні з класифікацією такого роду діянь як цивільних правопорушень. Вважаємо, що слід погодитися з аргументами авторів, які дотримуються саме такого погляду. Незважаючи на певні відмінності між ними, ці діяння мають спільні базові риси, які дають змогу віднести їх до одного виду юридичної відповідальності – цивільної¹⁶⁸.

Першим з елементів складу цивільного правопорушення, а отже і підстав відповідальності, має бути названа наявність шкоди. За відсутності шкоди питання про деліктну відповідальність взагалі не виникає. Більшість юристів розуміє під шкодою будь-яке знецінення блага, що охороняється правом. Шкода полягає в позбавленні або зменшенні здатності потерпілого до праці, смерті годувальника, додаткових витратах, покликаних забезпечити життєдіяльність потерпілого як повноцінної особистості, заподіянні фізичних або моральних страждань. Шкода – це не тільки втрата або зменшення того, що є, але й неотримання того, що могло прирости до майна, духовно збагатити особистість, підвищити її загальноосвітній і професійний рівень і т.д. Диском-

¹⁶⁸ Літошенко О. С. Адміністративне й цивільне правопорушення : спільні риси та відмінності // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 39-40.

фортний стан особистості, викликаний заподіянням фізичних або моральних страждань – це теж шкода (моральна), що підлягає компенсації.

Заподіяна шкода повинна бути відшкодована в грошовій або іншій формі, що забезпечує найбільш повне задоволення інтересів потерпілого, будь то фізична або юридична особа. Водночас у законі передбачено випадки вилучення з принципу повного відшкодування шкоди в сторону його зменшення. Зокрема, це може мати місце у випадках заподіяння шкоди в стані крайньої необхідності, при цьому можливо навіть повне звільнення від обов'язку відшкодування шкоди.

Саме в наявності шкоди можна прослідкувати відмінність цивільного права від кримінального. Особа може бути обвинувачена в учиненні злочину як за наявності шкоди, так і за її відсутності – відповідальність за готування до вчинення злочину. Відповідальність організацій та громадян настає за здійснення цивільного правопорушення тільки за наявності шкоди¹⁶⁹.

У літературі зазначалося, що ця підстава має місце, як правило, при відповідальності в формі відшкодування збитків.

Однак уявляється, що наявність шкоди є найважливішою умовою відповідальності в будь-якому випадку, навіть тоді, коли збитків немає.

Суперечностей в такому твердженні немає, оскільки поняття шкоди ширше, ніж поняття збитків.

Під шкодою розуміють несприятливі для суб'єкта цивільного права майнові або немайнові наслідки, що виникли внаслідок псування або знищення майна, що йому належить, а також внаслідок спричинення каліцтва або смерті громадянину (фізичній особі)¹⁷⁰.

Під збитками у відповідності зі ст. 22 ЦК, маються на увазі витрати, що зроблені кредитором, втрата або пошкодження його

¹⁶⁹ Русу С. Д. Делікти в цивільному праві : Навчальний посібник. – Хмельницький : Видавництво НАВПУ, 2001. – С. 30.

¹⁷⁰ Гражданское право : В 2 т. Том II, полутом 2 : Учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : БЕК, 2000. – С. 371.

майна, а також неотримані кредитором прибутки, які він отримав би, якби зобов'язання було виконане боржником.

Збитки поділяють на позитивну шкоду та неотримані доходи.

Під позитивною шкодою слід розуміти наявне майно, утрачене або пошкоджене в результаті протиправної поведінки правопорушника.

Неотримані доходи – це певні матеріальні блага, які потерпіла особа могла б отримати за відсутності протиправної поведінки заподіювача. Тобто поняття «шкода» застосовується в деліктних зобов'язаннях, а поняття «збитки» – у договірних зобов'язаннях.

У літературі вже давно відмічалось існування і такого виду шкоди, як шкода моральна. І якщо раніше до цієї ідеї ставилися насторожено, то в останні роки ставлення до відшкодування моральної шкоди змінилося в позитивну сторону. Відповідальність в таких випадках передбачена в законодавстві, наприклад, в зобов'язаннях із завдання шкоди, у відносинах із захисту прав споживачів і ін.

Таким чином, наявність шкоди, під якою мають на увазі сукупність моральної шкоди і збитків, є однією з підстав відповідальності.

У конкретному правопорушенні може бути той або інший вид шкоди, але така умова є завжди. Це впливає з самого поняття правопорушення, яке, як зазначалося, є суспільно шкідливим діянням. Якщо немає шкоди, то немає і правопорушення.

Наявність збитків – це результат, наслідок дії чи бездіяльності особи, що їх спричинила. Якщо дія чи бездіяльність особи можуть бути як протиправні, так і правомірні, то їх наслідки завжди протиправні, оскільки вони відображають несприятливий результат, що фактично настав у майновій сфері іншої особи.

Під протиправною поведінкою розуміють дію чи бездіяльність особи, яка об'єктивно не відповідає вимогам правових норм або умовам договору. Протиправність – це такий елемент складу цивільного правопорушення, який характеризує юридичну якість дії чи бездіяльності особи, який інколи називають поряд з словом «поведінка» слово «діяння».

Кудрявцев В.Н., аналізуючи сутність правопорушення, відзначає, що протиправність є його основною властивістю. Правопорушення являють собою протиправні вчинки. Вони належать до сфери правової поведінки, тобто мають правову природу, оскільки піддаються впливу з боку держави, здійснюваному правовими методами. Правова природа протиправних дій обумовлюється ще й тим, що всі ознаки правопорушень передбачаються нормами права. Будучи протиправними вчинками, порушуючи правові встановлення, правопорушення, однак, не існують «поза правом», у тому розумінні, що їхнє встановлення, боротьба з ними ведеться без дотримання правових норм і принципів. Навпаки, встановлюється чітка юридична процедура встановлення істини відносно правопорушення, процесу залучення правопорушника до відповідальності, з метою захистити інтереси як правопорушника, так і потерпілих, а також не допустити подальшого порушення закону. Усяке правопорушення повинне спричинити настання покарання для порушника, але нести несприятливі наслідки свого протиправного вчинку можуть тільки ті суб'єкти, які усвідомлювали свою поведінку. Дії суб'єкта протиправні, якщо вони перебували під контролем його свідомості. Якщо тільки свідоме поводження підлягає правовому регулюванню, а суб'єкт не усвідомлює свої вчинки, отже немає протиправності. Відсутність протиправності свідчить про відсутність самого правопорушення¹⁷¹. Таким чином, Кудрявцев В.Н. пов'язує ознаку протиправності зі свідомою, вольовою поведінкою індивіда. Він відзначає, що саме це є показником наявності або відсутності правопорушення.

Вважаємо, це не так, оскільки у відносинах відповідальності за завдання шкоди сам факт такого завдання вже є протиправним.

«Протиправність, тобто заборона діяння законом, виражається трояким способом. По-перше, шляхом прямих заборон... По-друге, шляхом непрямої заборони, коли в нормі визначається

¹⁷¹ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение : норма и патология. – М., 1982. – С. 193-194.

протиправна поведінка й встановлюється покарання за її здійснення... По-третє, шляхом викладу в правовій нормі позитивної, правомірної поведінки. У цьому випадку інший, протилежний варіант поведінки є небажаним і тому забороненим»¹⁷².

Під причинним зв'язком звичайно мають на увазі такий взаємозв'язок, що об'єктивно існує між явищами, при якому одне з них з необхідністю породжує інше. При цьому йдеться про безпосередній, прямий зв'язок, не спотворений іншими діями. Відшкодуванню підлягають тільки прямі збитки (непрямі збитки не відшкодовуються). Зазвичай судова практика виходить із презумпції, що збитки, які виникли в кредитора у зв'язку з порушенням договору боржником, перебувають у прямому причинному зв'язку з невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Разом із тим, враховується та обставина, що збитки можуть бути завдані дією непереборної сили (обставин, яким боржник не міг запобігти, бо це вище його можливостей), випадку (обставин, яких боржник не міг передбачити і тому не запобіг їм).

Причинний зв'язок означає, що збитки завдані саме протиправними діями даної особи, а не виникли з інших причин. Тому, протиправна поведінка особи повинна бути причиною збитків, а збитки повинні бути її наслідком, інакше цивільно-правова відповідальність неможлива. В деяких випадках досить складно виявити причинний зв'язок, це пов'язано з тим, що настання збитків було обумовлене зразу декількома обставинами.

Причинний зв'язок між діянням і шкодою, що настала, є необхідним елементом складу правопорушення. За особливістю конструкції об'єктивної сторони складу правопорушення розрізняють матеріальні й формальні склади. Матеріальні – це ті склади, у яких до числа елементів об'єктивної сторони включене настання шкідливих наслідків діяння матеріального характеру. Формальними складами називаються такі, у яких наявність наслідків протиправного діяння матеріального характеру не включена до числа обов'язкових елементів складу правопорушення, але

¹⁷² Общая теория права. Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – Н.Новгород, 1993. – С. 442.

нешкідливих правопорушень немає, адже розрізняють не тільки матеріальну, але й нематеріальну шкоду. Під причинним зв'язком розуміють такий об'єктивний зв'язок між протиправним діянням і шкодою, що настала, при якому протиправне діяння передує за часом наслідкам і є головною й безпосередньою причиною, що викликає даний наслідок.

Виключно велику увагу у науковій літературі приділено питанню про причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкідливими наслідками. Пояснюється це низкою чинників.

По-перше, причинний зв'язок є одним з основних елементів складу цивільного правопорушення.

По-друге, встановлення причини шкідливого результату пов'язане у низці випадків з великими труднощами. Намагання допомогти практиці у вирішенні цієї складної проблеми і визначило ті жваві пошуки, що здійснювалися і здійснюються науковцями з метою встановлення об'єктивної істини.

Найбільш широке визнання отримала теорія необхідного і випадкового причинного зв'язку, яка знайшла підтримку у таких знаних цивілістів-науковців, як Б.С. Антимонов, П.Д. Камінська, Л.А. Лунц, Г.К. Матвеев, В.О. Тархов, Е.А. Флейшиць та інші.

На відміну від представників теорії необхідного та випадкового завдання шкоди О.С. Йоффе запропонував при встановленні причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкідливим наслідком керуватися категоріями можливості і дійсності¹⁷³.

Найбільш теоретично і практично прийнятною, на наш погляд, є саме теорія можливого і дійсного завдання шкоди, запропонована відомим вченим-цивілістом – Йоффе О.С.¹⁷⁴. У відповідності з даною теорією юридичною причиною, достатньою для застосування цивільно-правової відповідальності, визнається така поведінка особи, яка створює реальну можливість настання збитків або перетворює певну можливість їх настання в дійсність.

¹⁷³ Калмыков Ю. Х. Об элементах состава гражданского правонарушения // Избранное. Труды. Статьи. Выступления. – М. : Статут, 1998. – С. 18.

¹⁷⁴ Йоффе О. С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит., – 1975. – С. 113-128.

Таким чином, на підставі огляду літератури можна зробити висновок про недостатню вивченість зазначеного інституту, особливо його сутності, значення, характерних рис та тлумачення у сучасному цивільному праві України, що й зумовлює необхідність спеціальних досліджень у цій галузі.

Тому існує нагальна необхідність дослідження підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, зокрема, завданої органами внутрішніх справ та їхніми працівниками, на монографічному рівні з метою вдосконалення цивільного законодавства та практики його застосування.

Викладене вище дозволяє зробити загальний висновок, що тема монографічного дослідження «Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди: теорія і практика» являє як теоретичний, так і практичний інтерес, оскільки аналіз висвітлення питань, що входять до її проблематики, може слугувати підґрунтям для вирішення низки наукових та науково-прикладних проблем.

Аналіз поняття юридичної відповідальності і підстав звільнення від неї дозволив авторам запропонувати поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди, яке може бути сформульоване таким чином: цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди – реалізація (застосування) правовідновлювальної санкції, внаслідок якої на особу покладаються негативні майнові наслідки протиправної поведінки, що супроводжується стимулюванням порушника до здійснення певних дій у майбутньому і має метою захист інтересів потерпілої особи. Цивільно-правова відповідальність у цьому випадку є обов'язком особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за здійснення правопорушення, котрий має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи у судовому порядку.

Підставою відповідальності є цивільне правопорушення.

РОЗДІЛ 2.

ЗАГАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Поняття та підстави звільнення від відповідальності за завдання шкоди

Згідно зі ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Захист прав людини і громадянина – обов'язок всіх без винятку органів державної влади та їх посадових і службових осіб. Визнаний Конституцією України (статті 29, 32 ч. 4, 56, 62 ч. 4) і закріплений у цивільному законодавстві (глава 82 ЦК України) принцип відшкодування заподіяної шкоди надає потерпілій особі можливість реального захисту і відновлення її порушених прав та законних інтересів усіма правомірними засобами.

Разом із тим, загальний для цивільного права принцип справедливості вимагає, щоб при покладенні відповідальності за завдання шкоди на правопорушника або суб'єкта, указанного в законі, ураховувалися інтереси не лише потерпілого, але й боржника, на якого покладається обов'язок відшкодування.

При визначенні наслідків протиправних дій важливе значення має встановлення наявності складу правопорушення як підстави настання юридичної відповідальності.

Разом із тим, за певних обставин, навіть за наявності зовнішніх ознак правопорушення, юридична відповідальність може не наставати, унаслідок того, що вона виключається взагалі, або внаслідок того, що порушник звільняється від неї.

Внаслідок цього визначення існування підстав для застосування юридичної відповідальності, виключення її або звільнення від неї має важливе значення.

Виходячи з того посилення, що цивільно-правова відповідальність за своєю сутністю є таким видом юридичної відповідальності, що настає за вчинені дії і являє собою передбачені нормою права наслідки правопорушення, з'ясуємо далі методологічні засади визначення поняття «звільнення від юридичної відповідальності» взагалі та «звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди», зокрема.

Звільнити – етимологічно означає як звільнити від чогось, що вже є (від займаної посади, небажаної сторонньої присутності, тощо), так і позбавити чого-небудь, дати можливість не робити чого-небудь у майбутньому¹⁷⁵.

Таким чином, філологічний підхід до визначення поняття «звільняти» пропонує кілька варіантів його тлумачення, кожен з яких тією чи іншою мірою можна визнати придатним для аналізу вислову «звільнення від юридичної відповідальності» – «позбавити від юридичної відповідальності», «робити неможливою юридичну відповідальність». Проте слід зазначити, що, хоча зазначений підхід до з'ясування терміна, який нас цікавить, дає змогу проаналізувати різні аспекти поняття «звільнення від юридичної відповідальності», однак за його допомогою достатньо повна характеристика цього юридичного явища неможлива. Це зумовлює необхідність звернення до спеціального правознавчого, логічного, структурно-системного аналізу зазначеного вище поняття.

Звернення до спеціальної довідкової літератури також не дає змоги скласти уявлення як про поняття звільнення від юридичної відповідальності взагалі, так і про звільнення від цивільно-правової відповідальності, оскільки у ній йдеться лише про окремі випадки звільнення від кримінальної відповідальності. Так, зокрема, юридична енциклопедія дає визначення поняття «звільнення від відбування покарання», «звільнення від відбування покарання за хворобою», «звільнення від кримінальної відповідальності». Крім цього, йдеться про «звільнення громадян

¹⁷⁵ Див. : Ожегов С. И. Словарь русского языка. – М. : Русский язык, 1991. – С. 459.

від військової служби» та «звільнення з роботи»¹⁷⁶.

Приступаючи до аналізу поняття та змісту «звільнення від юридичної відповідальності» під таким кутом зору, передусім, слід зазначити, що з цього питання у працях із загальної теорії права немає загально визнаної точки зору.

Аналіз відповідних джерел дозволяє дійти висновку про те, що категорія «звільнення від юридичної відповідальності» є тісно пов'язаною із суміжними категоріями «виключення юридичної відповідальності» та «обмеження юридичної відповідальності».

Зокрема, звертає на себе увагу той факт, що частина правознавців веде мову лише про обставини, «що виключають юридичну відповідальність».

Наприклад, А.Б. Венгеров, характеризуючи обставини, що виключають юридичну відповідальність, зараховує до їх числа відсутність чи дефектність складу¹⁷⁷ правопорушення, зокрема, наявність казусу (випадку), який проявляється там, де відсутній причинно-наслідковий зв'язок між дією (бездіяльністю) та результатом; відсутність суб'єкта правопорушення; відсутність суб'єктивної сторони правопорушення, а також такі соціальні явища, як непереборну силу, необхідну оборону та крайню необхідність.

Також змішані різні обставини, хоча й у складі обставин, що виключають юридичну відповідальність, у іншому дослідженні. Так, наприклад, Іванов В.В., аналізуючи обставини, що виключають юридичну відповідальність, як винятки, спеціально застережені законодавцем, внаслідок чого зовнішньо протиправні діяння втрачають свою протиправність, а «отже, до осіб, які їх вчинили, не можуть застосовуватися міри юридичної відповідальності», до таких обставин відносить: 1) неосудність; 2) необ-

¹⁷⁶ Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Том 2. – К. : Укр. енцикл., 1998. – С. 572-575.

¹⁷⁷ Див., наприклад, про «дефектність юридичних фактів» : Чувакова А. М. Проблема дефектности юридических фактов // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса : 1999. – Вип.6. – Ч.1. – С. 115–121.

хідну оборону; 3) крайню необхідність; 4) незначущість правопорушення; 5) казус; 6) фізичне або психічне примушування¹⁷⁸.

Оцінюючи наведені позиції, переваги та хиби акцентування уваги на позиції, сутність якої у визнанні доцільності аналізу лише обставин, «що виключають юридичну відповідальність», слід зазначити, що поряд з такою позитивною, на нашу думку, рисою як підкреслювання можливості виключення юридичної відповідальності, її недоліком є оперування лише одним цим поняттям, що призводить до нівелювання різниці між випадками виключення юридичної відповідальності взагалі (наприклад, внаслідок неосудності особи) і випадками, коли підстави для юридичної відповідальності визнаються законом, але від самої відповідальності порушник звільняється (наприклад, незначущість правопорушення, казус тощо).

Однак зустрічається й інша крайність у дослідженні питань звільнення від юридичної відповідальності, яка проявляється у тому, що деякими авторами аналізуються лише випадки «звільнення від відповідальності». У такому випадку поняття «звільнення від юридичної відповідальності» розуміється досить широко, як таке, що охоплює і звільнення від юридичної відповідальності взагалі, і звільнення від застосування відповідальності (або звільнення від реалізації санкції). До речі, М.Н. Марченко називає звільнення від застосування відповідальності (або звільнення від реалізації санкції) «припиненням відносин відповідальності», характеризуючи цю ситуацію як урахування принципу доцільності та гуманізму¹⁷⁹. Наприклад, В.І. Гойман, всебічно аналізуючи різноманітні аспекти юридичної відповідальності, торкається лише підстав «звільнення» від відповідальності, характеризуючи їх як обставини, які відповідно до вказівок юридичних норм виступають при виданні правозастосовного акта як фактичні підстави для повного або часткового звільнення від не-

¹⁷⁸ Див. : Теория права и государства : Учебник. – Х. : ООО «Одиссей», 2006. – С. 350 – 352.

¹⁷⁹ Див. : Общая теория государства и права : Академический курс в 3 томах. Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. Том 3. – М. : Зерцало-М, 2001. – С. 509 – 510.

сприятливих наслідків за правопорушення.

Згідно з його позицією, чинне законодавство виділяє дві групи таких обставин. До першої групи належать ті діяння, котрі за своїми зовнішніми ознаками підпадають під класифікацію таких, що порушують право, однак внаслідок їхньої суспільної корисності вони такими законом не визнаються. Це необхідна оборона; крайня необхідність; завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин; обґрунтований ризик, пов'язаний із досягненням суспільно корисної мети; учинення злочину внаслідок фізичного або психічного примусу.

Другу групу, як він вважає, складають ті діяння, котрі, хоча і визнаються законом протиправними, але внаслідок умов їх учинення, особи правопорушника або внаслідок інших обставин виключають застосування мір юридичної відповідальності. Це наявність акту амністії або помилування; зміна обстановки, унаслідок чого особа на момент розгляду справи у суді перестала бути суспільно небезпечною; передання особи на поруки; передання справи у товариський суд; застосування мір громадського впливу; закінчення строків давності притягнення до відповідальності та ін.¹⁸⁰

Слід зазначити, що основною причиною труднощів визначення сутності категорій «звільнення від відповідальності» та «виключення відповідальності» є, зокрема, недостатньо чітке розрізнення підстав невизнання наявності порушення і підстав, що виключають застосування юридичної відповідальності.

При цьому аналіз наукової літератури з питань загальної теорії права дозволяє зробити висновок, що такий підхід до вирішення цього питання у теорії права є непоодиноким. Так С.А. Комаров та В.А. Малько, ототожнюючи обставини, що виключають протиправність діяння, та обставини, що виключають юридичну відповідальність, відносять до них: 1) неосудність; 2) необхідну оборону; 3) затримання особи, яка вчинила злочин; 4) крайню необхідність; 5) фізичний та психічний примус; 6) об-

¹⁸⁰ Див. : Общая теория права и государства : Учебник / Под. ред. В. В. Лазарева. – М. : Юристъ, 2003. – 520 с.

ґрунтований ризик; 7) виконання наказу або розпорядження, обов'язкових для виконавця; 8) малозначність правопорушення, яке не є суспільно небезпечним; 9) казус (випадок) та ін.¹⁸¹.

Стосовно наведеної позиції, варто зауважити, що її вадою є не тільки відсутність розмежування підстав виключення відповідальності і підстав звільнення від відповідальності, підстав виключення протиправності діяння і підстав виключення юридичної відповідальності, але ще також і те, що не всі обставини, згадані зазначеними правознавцями, можуть бути визнані такими, що виключають протиправність діянь. Зокрема, неосудна особа може вчинити об'єктивно протиправне діяння. Інша річ, що вона не притягується до юридичної відповідальності.

Так само є протиправним навіть «малозначуще правопорушення» (це слідує вже з самого терміну «правопорушення», який використовують у даному випадку С.А. Комаров та В.А. Малько), а тому має йтися не про «виключення юридичної відповідальності» і навіть не про «виключення протиправності діяння», а лише про «звільнення від юридичної відповідальності» за вчинене правопорушення, котре є незначним і не є суспільно небезпечним.

Деякі правознавці ведуть мову про «виключення юридичної відповідальності», наголошуючи при цьому, що це поняття відрізняється від інших категорій «звільнення від юридичної відповідальності», «звільнення від покарання» тощо.

Так О.Ф. Скаун пропонує перелік підстав, що виключають юридичну відповідальність, до яких вона відносить: 1) неосудність особи, доведена у судовому порядку; 2) відсутність суспільної небезпеки (шкідливості) діяння у випадках необхідної оборони, крайньої необхідності, професійного ризику, фізичного або психічного примусу тощо; 3) відсутність у діянні складу правопорушення; 4) сплив строку давності притягнення до юридичної відповідальності; 5) скасування акта, яким була встановлена юридична відповідальність; 6) акт про амністування або помилу-

¹⁸¹ Комаров С. А., Малько А. В. Теория государства и права : Учебно-методическое пособие : Краткий учебник для вузов. – М. : Издательство НОРМА, 2001. – С. 362.

вання.

Вона підкреслює, що не можна ставити знак рівності між юридичною відповідальністю і правовим покаранням за вчинене, котре є наслідком правопорушення, тобто певною мірою впливу на правопорушника. Із моменту набрання вироком суду законної сили можливе звільнення особи від покарання, його реального відбуття, а не від юридичної відповідальності.

Отже у даному випадку йдеться лише про «виключення юридичної відповідальності». «Звільнення від юридичної відповідальності» у даному випадку не визнається, оскільки, як уже зазначалося раніше, припустимо лише «звільнення від покарання», але не від відповідальності.

О.Ф. Черданцев вважає, що формулювання «виключення юридичної відповідальності» передбачає, що відповідальність не настає внаслідок наявності певних умов. При цьому такі умови він диференціює залежно від галузі права. У кримінальному праві це обставини, що виключають злочинність діяння, а отже, і відповідальність: неосудність того, хто завдав шкоди; необхідна оборона; крайня необхідність; завдання шкоди при затриманні злочинця; завдання шкоди під впливом фізичного або психічного примусу; при обґрунтованому ризику; на виконання законного наказу.

Обставинами, що виключають адміністративну відповідальність, закон визнає: неосудність; необхідну оборону і крайню необхідність. На його думку, указані обставини тим більше виключають відповідальність дисциплінарну.

У цивільному праві виключає відповідальність за завдання шкоди необхідна оборона¹⁸².

Разом із тим, О.Ф. Черданцев досить чітко розмежовує поняття «виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності», вказуючи, що вони відрізняються низкою суттєвих ознак.

До таких відмінностей він, зокрема, відносить ту обставину,

¹⁸² Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. – М. : Юрайт-М, 2001. – С. 320.

що виключення відповідальності припускає, що вона не настає внаслідок існування певних умов з моменту вчинення діяння.

Натомість, «звільнення» має місце у випадках, коли суб'єкт притягнутий до відповідальності (наприклад притягнутий як обвинувачений) або відповідальність уже реалізується, суб'єкт вже зазнає мір відповідальності¹⁸³.

У кримінальному праві підставами звільнення від відповідальності і покарання є дійове каяття при скоєнні злочину невеликої важкості, примирення сторін і загладжування завданої шкоди, вплив строків давності, амністія, помилування, видання закону, що скасовує кримінальну відповідальність тощо. При цьому науковцями завважується, що правова природа помилування полягає в можливості саме звільнення від кримінального покарання, а не від відповідальності. До того ж, практика здійснення помилування свідчить про те, що ст. 44 КК України в частині звільнення від відповідальності на підставі акта про помилування є так званою «мертвою» або недійсною нормою¹⁸⁴.

У цивільному праві крайня необхідність не виключає юридичної відповідальності, але на розсуд суду з урахуванням обставин справи може бути підставою повного або часткового звільнення від відповідальності¹⁸⁵.

Крім того, у деяких випадках законом може бути встановлена обмежена відповідальність за зобов'язаннями, суд може зменшити обсяг шкоди, яку має відшкодувати громадянин, ураховуючи його майновий стан, тощо¹⁸⁶.

Дослідниками у сфері кримінального права загострюється

¹⁸³ Див. : Стрельник О. Л., Церковна О. В. Про визначення понять «виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності» // Актуальні проблеми держави і права : Зб. наукових праць. 2007. – Вип. 31. – С. 127-133.

¹⁸⁴ Палійчук О. В. Нормативне врегулювання звільнення від покарання на підставі акта про амністію та помилування // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 159.

¹⁸⁵ Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. – М. : Юрайт-М, 2001. – С. 320.

¹⁸⁶ Черданцев А. Ф. Теория государства и права : Учебник для вузов. – М. : Юрайт-М, 2001. – С. 320-321.

увага на тому, що розмежування понять «виключення кримінальної відповідальності» та «звільнення від неї» має не лише важливе політичне та юридичне, але й моральне значення. Виключення кримінальної відповідальності та звільнення від неї поєднує те, що спеціально уповноважені органи держави не покладають на особу обмежень особистого, майнового та іншого характеру, що передбачені кримінальним законом, в тому числі пов'язані з винесенням обвинувального вироку суду, призначенням та понесенням кримінального покарання, а також наявністю судимості. Важливою відмінністю є те, що при виключенні кримінальної відповідальності відсутня сама підстава такої відповідальності, тобто злочинне діяння: скоєне лише зовнішньо підпадає під ознаки якогось злочину, наприклад, при необхідній обороні, крайній необхідності та інших подібних випадках. Навпаки, про звільнення від кримінальної відповідальності можна говорити тоді, коли особа вже вчинила злочинне діяння, однак за наявності вказаних у кримінальному законі умов, що характеризують вчинене діяння та (або) особу злочинця, ті ж спеціальні органи держави звільняють цю особу від тягара несення ним кримінальної відповідальності. Таке звільнення в силу прямих вказівок закону може бути факультативним або обов'язковим¹⁸⁷. У літературі правильно зазначається, що позбавлена сенсу постановка питання про звільнення від кримінальної відповідальності, коли сам факт злочину відсутній, оскільки в таких випадках немає від чого звільняти особу, яка не вчинила злочину¹⁸⁸.

У кримінальному праві виокремлюють також інститут обмеження дії закону про кримінальну відповідальність, який за своїми характеристиками максимально наближений до інституту звільнення від кримінальної відповідальності, але не ідентичний йому. Називають такі відмінності між цими двома інститутами.

По-перше, інститут обмеження кримінальної відповідальності

¹⁸⁷ Баулин Ю. В. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния.* – Х., 1991. – С. 40-41.

¹⁸⁸ Келина С. Г. *Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности.* – М. : Наука, 1974. – С. 7-8.

базується на нормах Конституції України, які визначають його практично в повному обсязі. Натомість норми Конституції України прямо не регулюють звільнення від кримінальної відповідальності, хоча і є джерелами кримінального законодавства.

По-друге, інститут обмеження дії закону про кримінальну відповідальність не визнає злочинними діяння, які за характеристиками складу злочину, встановленого диспозицією частини першої цієї статті, повинні визнаватися злочинними. При цьому закон пов'язує декриміналізацію діяння із чітко визначеними характеристиками. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності не здійснює декриміналізації діяння, а лише звільняє конкретних осіб від відповідальності за реальний злочин, який ними було вчинено.

По-третє, інститут обмеження дії закону про кримінальну відповідальність адресований досить вузькому колу осіб, яке визначено у частинах других вказаних норм. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності адресований невизначеному колу суб'єктів, яке окреслено в досить загальних рисах.

І, нарешті, обмеження дії закону про кримінальну відповідальність не пов'язано з посткримінальними характеристиками ситуації, особи, її поведінки тощо. Інститут звільнення від кримінальної відповідальності тісно пов'язаний з посткримінальною поведінкою особи¹⁸⁹.

У останніх дослідженнях з кримінального права також зазначається, що у кримінальному праві звільнення від відповідальності не належить до форм реалізації кримінальної відповідальності, а є відмовою держави в особі відповідного органу (суду) від застосування до винуватого заходів кримінально-правового характеру, що призначаються не інакше як за обвинувальним вироком суду. Крім цього, зазначається, що звільнення від кримінальної відповідальності означає відмову держави від офіційного осуду особи, діяння якої містить склад злочину, у зв'язку із чим така особа позбавляється також кримінально-правових заходів

¹⁸⁹ Фріс Ф. Інститут обмеження сфери дії законодавства про кримінальну відповідальність // Право України. – 2007. – № 11. – С. 143.

несприятливого характеру, які могли бути покладені на неї у зв'язку з її засудженням. Подібні погляди на поняття звільнення від кримінальної відповідальності поділяє значна кількість науковців¹⁹⁰.

Аналізуючи наведені позиції, слід відзначити наявність у них низки недоліків.

По-перше, це відсутність чіткого визначення самого поняття «звільнення від юридичної відповідальності» (або «звільнення від покарання»), достатніх критеріїв розмежування його та поняття «виключення юридичної відповідальності».

По-друге, це відсутність єдиного підходу до визначення методологічної основи характеристики тих обставин, наявність яких звільнює від юридичної відповідальності та виключає юридичну відповідальність.

Тому спробуємо проаналізувати відповідні питання більш детально.

Отже, що стосується визначення поняття «виключення юридичної відповідальності». Розглядаючи його, передусім, слід відзначити, що термін «виключення» внаслідок його багатозначності, про яку згадувалося вище, може вживатися у широкому та вузькому значення.

У широкому розумінні, на нашу думку, термін «виключення» слід розглядати як «не допущення наявності чогось» (у нашому випадку – юридичної відповідальності – за даних умов). Саме в такому значенні слід вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Іншими словами, за певних умов юридична відповідальність є неприпустимою, тобто не настає взагалі.

Що ж стосується «звільнення від юридичної відповідальності», то цей вислів означає, що така відповідальність була можлива, але внаслідок певних обставин порушника до неї не притягу-

¹⁹⁰ Див., наприклад : Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. – М. : Наука, 1974. – С. 25 ; Кривоченко Л. Н. Освобождение от уголовной ответственности с применением мер общественного или административного воздействия : Учебное пособие. – Харьков : Юридич. ин-т, 1981. – С. 8-9.

ють.

Визначальним фактором, котрий дає можливість розмежувати зазначені поняття, є момент виникнення обставин, котрі виступають як підстави виключення юридичної відповідальності або як підстави звільнення від юридичної відповідальності.

На нашу думку, слід погодитися з тими правознавцями, які вважають, що виключення юридичної відповідальності може мати місце, коли певні обставини, вказані у законі, існують від самого початку. Тобто вони відомі наперед і не можуть змінювати свого значення для застосування правових норм у залежності від наявності якихось додаткових факторів.

Натомість, звільнення від юридичної відповідальності можливе як тоді, коли певні обставини визначені наперед як такі, що звільняють від відповідальності, або як такі, що звільняють від покарання, так і в тому випадку, коли вони встановлюються пізніше актом відповідного уповноваженого органу, домовленістю сторін тощо.

З урахуванням зазначеного, можна зробити висновок, що підставами виключення юридичної відповідальності є такі обставини як неосудність правопорушника (тобто відсутність у нього здатності бути суб'єктом юридичної відповідальності) та необхідна оборона.

Підставами звільнення від відповідальності, вважаємо, є: 1) непереборна сила; 2) випадок; 3) крайня необхідність; 4) затримання особи, яка вчинила злочин; 5) фізичний та психічний примус; 6) обґрунтований ризик; 7) виконання наказу або розпорядження, обов'язкових для виконавця; 8) малозначність правопорушення, яке не є суспільно небезпечним; 9) скасування акта, яким була встановлена юридична відповідальність; 10) акт про амністування або помилування тощо. Але треба зробити застереження, що ці підстави є узагальненими і притаманні не всім галузям права у повній мірі.

Що стосується звільнення від цивільно-правової відповідальності, то на уточнення авторської позиції слід зазначити, що на відміну від публічно-правових галузей, у цивільному праві є

специфіка визначення таких підстав. Якщо у кримінальному, адміністративному праві тощо ми можемо говорити про досить чітке розмежування підстав виключення юридичної відповідальності від підстав звільнення від неї, то у праві цивільному зробити це відносно відповідальності у всіх охоронних відносинах практично неможливо. Так, ми можемо розмежувати підстави звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності у договірних зобов'язаннях. Але в деліктах, внаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, обумовленою вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично співпадають і сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними. Тому ми можемо говорити про існування у цивільному праві специфічного поділу підстав звільнення від відповідальності, яке пропонуємо умовно назвати абсолютним звільненням (у договірних зобов'язаннях) і відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності (у деліктних зобов'язаннях).

Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду можна назвати казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого.

Як уже зазначалось, категорії необхідної оборони, крайньої необхідності та непереборної сили належать до найбільш загальних правових понять, яке використовується не лише у галузі цивільного, але й кримінального, адміністративного, трудового права тощо. Випадок та умисел потерпілого є більш специфічними підставами звільнення від відповідальності і використовуються насамперед у галузі цивільного права¹⁹¹.

¹⁹¹ Див. : Цивільне і сімейне право України : Навчально-практичний посібник / За ред. С. О. Харитонova, А. І. Дрішлюка. – Х. : ТОВ «Одісей», 2003. – С. 478-481.

2.2. Непереборна сила та випадок

Непереборна сила (лат. *Vis maior*) є дуже старим юридичним поняттям, відомим ще римському праву. Проте, як зазначається у літературі, вік не додав йому визначеності¹⁹². Дана категорія визначається як надзвичайна і невідворотня за даних умов подія (п.п 1 п. 1 ст. 263 ЦК України). При цьому в законодавстві немає навіть примірного переліку обставин, які до даного явища відносяться. Слід відмітити, що в абз. 2 п. 2 ст. 794 ЦК РФ як обставини, що звільняють від відповідальності, крім непереборної сили перераховуються окремі «явища стихійного характеру», а також військові дії. Непереборна сила, як вірно зазначалось в літературі, є єдиним для всіх інститутів цивільного права поняттям, і цей принцип повинен бути витриманий як в ЦК, так і в інших спеціальних законах і актах¹⁹³. Тим часом у КТМ України також йдеться про небезпеки і випадковості на морі, пожежі, дії або розпорядження відповідних властей (затримання, арешти, карантини тощо), народні заворушення, страйки а також згадується така обставина, як «дії непереборної сили» (ст. 176)¹⁹⁴. Подібний спосіб закріплення в законі обставин, що виключають відповідальність, не створює особливих проблем для застосування вказаних норм — навіть якщо, наприклад, військові дії не відносяться до непереборної сили, все одно вони зумовлюють звільнення боржника від відповідальності. Інша справа, коли мова йде про деліктне право, яке, як правило, не знає подібних переліків.

Слід зазначити, що попри єдність поняття непереборної сили в цивільному праві, значення цього явища у сфері відповідально-

¹⁹² Агарков М. М. Обязательства из причинения вреда // Проблемы социалистического права. — 1939. — С. 67.

¹⁹³ Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. — М. : Госюриздат, 1952. С. 183 ; Туманов В. А. Понятие «непреодолимой силы» в советском гражданском праве. — М. : Госюриздат, 1955 — С. 114-115.

¹⁹⁴ Детальніше про відповідні категорії див. : Ясманов А. А., Иванов О. П. Природные катастрофы. Генезис, типология понятий, классификация // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. — 1991. — Вып. 6. — С. 5-16.

сті за завдання шкоди має деяку специфіку. По-перше, непереборна сила має значення універсальної обставини, що звільняє від відповідальності за завдання шкоди. Однак, у ст. 1166 (що має загальне значення для деліктної відповідальності) непереборна сила згадується у тому сенсі, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи навіть внаслідок непереборної сили може бути відшкодована у випадках, встановлених законом. Наприклад, авіаційні підприємства відповідають і за випадкове завдання шкоди членам екіпажу, в тому числі за шкоду, що виникла внаслідок непереборної сили (ст. 29 Повітряного кодексу України).

До речі, в радянському цивільному праві практично були відсутні норми про відповідальність за випадкове завдання шкоди (окрім норм про відповідальність за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки, а також норм статей, що практично не застосовувалися – 406 ГК РРФСР 1922 р. і ст. 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1981 р. «Про відшкодування збитків, завданих громадянину незаконними діями державних і громадських організацій, а також посадових осіб при виконанні ними службових обов'язків»)¹⁹⁵. Тим часом непереборна сила може виступати межею лише безвинної відповідальності. Якщо завершений делікт тягне відповідальність на засадах вини, то вплив непереборної сили на поведінку делінквента лише свідчить про відсутність вини останнього (тобто умови його відповідальності). Інакше кажучи, унаслідок того, що непереборна сила перебуває в галузі невинуватого заподіяння шкоди, вона втрачає значення обставини, що звільняє від відповідальності при покладанні останньої на засадах вини.

По-друге, слід зазначити різну роль непереборної сили в причинно-наслідковому механізмі. У договірних відносинах непереборна сила, як правило, виступає як обставина, що перешкоджає виконанню договору, при цьому існує лише ймовірність виникнення внаслідок цього збитків у кредитора. При завданні недого-

¹⁹⁵ Ведомости Верховного Совета СССР. – 1981. – №21.

вірної шкоди непереборна сила сприяє завданню цієї шкоди¹⁹⁶.

Найбільший ступінь обумовленості дії непереборної сили виявляється при завданні шкоди джерелом підвищеної небезпеки, хоча і тут слід зазначити опосередкований характер такої дії. Уявляється, що непереборна сила не може бути безпосередньою причиною шкідливого наслідку підвищено небезпечної діяльності. Непереборна сила впливає на потерпілого опосередковано, через дію джерела підвищеної небезпеки, оскільки за відсутності зв'язку між проявом шкідливих властивостей джерела підвищеної небезпеки і настанням шкоди ми не можемо кваліфікувати даний делікт по ст. 1187 ЦК. Непереборна сила спочатку впливає на джерело підвищеної небезпеки, унаслідок чого потім це джерело (власник джерела) завдає шкоди. У зв'язку з цим ми не можемо визнати причинний характер обумовленості шкоди при дії, наприклад, якогось стихійного лиха, оскільки у такому разі шкоду слід визнати завданою цим стихійним лихом, а не джерелом підвищеної небезпеки. Саме ж стихійне лихо, будучи самостійною причиною шкоди, не може розцінюватися як непереборна сила (у значенні обставини, що звільняє власника джерела підвищеної небезпеки від відповідальності за завдання шкоди). З іншого боку, точка зору деяких цивілістів про наявність в даному випадку двох причин (дії непереборної сили і джерела підвищеної небезпеки) є, на наш погляд, некоректним з погляду так званих «юридично значущих причин» (як їх розуміють ці ж автори), в ролі яких можуть виступати лише дії людей (суб'єктів відповідальності).

Слід зазначити, що питання про характер залежності між дією непереборної сили, джерела підвищеної небезпеки і виникненням шкоди набув у науці цивільного права принципового значення. Пов'язане це з позицією, висловленою Д. М. Генкіним¹⁹⁷

¹⁹⁶ Туманов В. А. Понятие «непреодолимой силы» в советском гражданском праве // Вопросы советского гражданского права : Сб. статей / Под. ред. Д.М. Генкина. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 115.

¹⁹⁷ Пергамент А. И. Во Всесоюзном институте юридических наук : обзор заседаний сектора гражданского права // Советское государство и право. – 1949. – № 11. – С. 73.

що отримала в радянській літературі значну підтримку. Її прихильники з метою розмежування казусу (простого випадку) і непереборної сили (випадку кваліфікованого) запропонували досліджувати характер причинного зв'язку між даними явищами і шкодою, використовуючи при цьому категорії і критерії каузальної теорії «необхідного і випадкового причинного зв'язку». Виходять з того, що «вина і казус перебувають у ряді необхідної причинності, непереборна ж сила пов'язана з поняттям випадкової причинності».

Цей критерій зазнав справедливої критики¹⁹⁸. Головною вадою цієї концепції визнавали помилковість її методологічного підґрунтя, тобто теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку, що зумовлювало безліч суперечностей у висловлюваннях прихильників Д.М. Генкіна. Так Б.С. Антимонов називає непереборну силу як необхідним чинником настання шкоди, так і об'єктивним випадком, то стосовно до шкідливих наслідків, то – до поведінки власника джерела підвищеної небезпеки¹⁹⁹. Ті ж суперечності можна побачити й у судженнях Г.К. Матвєєва, котрий спочатку говорить про наявність випадкового зв'язку між поведінкою заподіювача шкоди і шкодою²⁰⁰, а далі – про випадковий зв'язок із діяльністю відповідальної особи.

Іншим недоліком цієї концепції є те, що до поняття непереборної сили включаються всі обставини, що сприяють виникненню шкоди, які можна назвати зовнішніми («об'єктивно випадковими») стосовно до діяльності делінквента. Так Г. К. Матвєєв стверджує, що непереборна сила може виражатися і у діях окремих осіб, які є об'єктивно випадковими для відповідальної особи²⁰¹.

¹⁹⁸ Див., наприклад : Семенов П. Г. Категория непреодолимой силы в советском праве // Советское государство и право. – 1956. – № 10. – С. 40-41.

¹⁹⁹ Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 130-133, 157, 185.

²⁰⁰ Матвеев Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве // Сов. государство и право. – 1963. – №8. – С. 99 ; Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 162.

²⁰¹ Матвеев Г. К. О понятии непреодолимой силы в советском гражданском праве // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 104 ; Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 172.

Б. С. Антимонов вважає, що поведінка будь-якої іншої особи може бути об'єктивно випадковою для особи, що завдала шкоди²⁰². Однак що тоді відрізняє непереборну силу від окремих винуватих дій потерпілої особи?²⁰³

Прихильник теорії необхідного і випадкового причинного зв'язку В. А. Ойгензіхт, відмічаючи цей недолік, пропонує додаткові критерії відокремлення непереборної сили від інших об'єктивно-випадкових явищ. Під непереборною силою, на його думку, слід розуміти комплекс з двох випадків, яким разом притаманна непереборність як об'єктивна категорія. Це, по-перше, загроза (наприклад стихійні сили) і, по-друге, здійснення загрози. Науковець вважає, що причинний зв'язок між першим та другим випадком знаходить прояв у невідворотності. Якщо суб'єкт доступними йому засобами може відвернути другий випадок, і не допустити настання шкоди, то непереборної сили як об'єктивного комплексу не буде. Але не будь-яка невідворотність другого випадку свідчить про наявність непереборної сили. Для цього наявним має бути об'єктивно випадковий зв'язок між діями суб'єкта і результатом і об'єктивно необхідний зв'язок між силою, що загрожує (першим випадком) і силою, що проявилася (другий випадок). Між другим випадком і результатом у вигляді невігідних наслідків зв'язок завжди є необхідним²⁰⁴.

Для відмежування звичайного «об'єктивного випадку» від непереборної сили В.А. Ойгензіхт пропонує застосовувати «суб'єктивний метод» оцінки зазначених явищ. Його сутність полягає в тому, щоби виключити з випадків раптового прояву стихійних сил ті події, наслідки яких не були попереджені лише у зв'язку з тим, що не були передбачені делінквентом. При «звичайному» або так званому «простому» випадку настання події або її наслідків було би відвернене, якби сам випадок не трапив-

²⁰² Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. – М. : Госюриздат, 1952. – С. 196.

²⁰³ Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – С. 120.

²⁰⁴ Ойгензіхт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 129.

ся раптово, якби події були передбачені. Навпаки, при непереборній силі події та їх наслідки за даних умов і даною особою з тими можливостями, які у неї є, абсолютно невідворотні незалежно від того, чи раптово вони відбулися²⁰⁵. В.А. Ойгензіхт зазначає далі, що для непереборної сили характерною є об'єктивна невідворотність незалежно від того, передбачила особа цю подію чи ні. Вірніше буде говорити в даному разі про невідворотність всупереч її передбаченню²⁰⁶. Якщо іноді можна передбачити появу загрози, але, як правило, не можна передбачити її конкретний прояв. І навіть якщо можна було б з моменту виникнення загрози очікувати конкретний її прояв, в деяких випадках цю загрозу все ж таки не можна було подолати²⁰⁷.

Тому, якщо здійснення загрози в силу її конкретної спрямованості і неможливості протиборства було невідворотним, у наявності об'єктивно необхідний зв'язок між цією загрозою і випадком її конкретного прояву, а отже і *fors majeure*. Але, якщо раптовість є перешкодою для можливих заходів, які могли б змінити конкретний прояв загрози, зв'язок між випадком, загрозою і випадком непереборного прояву цієї загрози був би об'єктивно випадковим і наявності обставин *fors majeure* визнати вже не можна²⁰⁸. Таким чином, класичними ознаками непереборної сили є її надзвичайність, відносність і об'єктивна невідворотність²⁰⁹.

Як зазначалось у літературі, прихильники концепції Д.М. Генкіна у різних її інтерпретаціях не вирішують, а лише ускладнюють проблему²¹⁰. Як зазначав свого часу Б.Б. Черепакін, доте-

²⁰⁵ Ойгензіхт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 127

²⁰⁶ Ойгензіхт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 125.

²⁰⁷ Ойгензіхт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 130.

²⁰⁸ Ойгензіхт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 131-132.

²⁰⁹ Смирнов В. Т., Собчак А. А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : Учебное пособие. – Л. : ЛГУ, 1983. – С. 94.

²¹⁰ Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – С. 122.

пні розвідки причинного зв'язку не знімають із порядку денного питання про те, чим же є явище непереборної сили²¹¹.

Слід, на наш погляд, зосередитися на дослідженні законодавчо встановлених ознак непереборної сили, таких як надзвичайність та невідворотність.

У літературі склалася усталена точка зору про те, що непереборна сила діє виключно у сфері випадкового завдання шкоди («казусу»), і, навпаки, наявність вини в діях делінквента виключає право останнього посилається на дію непереборної сили. Правда, окремі автори відзначають можливість передбачення виникнення (прояву) стихійних явищ, оскільки, мабуть, абсолютне передбачення подібних подій зустрічається досить рідко²¹². На нашу думку, більшість випадків подібного передбачення не може розцінюватися як вина. По-перше, таке передбачення абстрактне, має «статистичний» характер, а по-друге, належить швидше до можливості настання самого стихійного явища, ніж до його конкретного прояву (виникненню шкоди). Як правильно зазначає В.А. Ойгензіхт, «під передбаченням тут розуміється психічна оцінка суб'єктом не своїх протиправних дій і їх наслідків, яка могла бути визнана його виною, а його психічне ставлення до явищ навколишнього об'єктивного світу»²¹³. У випадку якщо передбачення суб'єкта конкретне, тим більше якщо зловмисник використовує стихійні обставини у своїх цілях (наприклад руйнівну силу блискавки), то не можна говорити про дію непереборної сили, бо в таких випадках немає ні надзвичайності, ні невідворотності. Деякі сумніви із цього приводу висловлює П.Р. Семенов, який вважає, що завдання шкоди при дії непереборної сили «може супроводжуватися у безпосереднього заподіювача таким само психічним ставленням до результатів своєї поведінки, як і при вині (передбачення, бажання і т. п.)», при цьому делінк-

²¹¹ Черепяхин Б. Б. Рецензия на кн. Б. С. Антимонова «Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности». – С. 184.

²¹² Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 93, 116.

²¹³ Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 126.

вент, «за загальним правилом, усвідомлює те, що його вимушена непереборною силою поведінка завдає суспільству певний збиток»²¹⁴. На наш погляд, подібний підхід є оцінкою суб'єкта не з точки зору його дій, а його думок.

Проте мало сказати, що непереборна сила перебуває у сфері випадку, слід також вказати критерії, що розмежовують ці два явища. Е.А. Павлодський, автор монографічного дослідження, присвяченого розв'язанню даної проблеми, називає такі характерні ознаки непереборної сили.

По-перше, це завжди зовнішня подія стосовно сфери діяльності зобов'язаної особи.

По-друге, надзвичайний характер непереборної сили не залежить від передбачуваності.

І, нарешті, по-третє, наслідки її дії невідворотні не лише для даного правопорушника, але й для інших осіб, однотипних за видом і умовами діяльності²¹⁵. Із першим твердженням можна погодитися, ознака «зовнішності» традиційна і практично не викликає сумнівів у літературі. Решта тез, пов'язана з розумінням ознак надзвичайності і невідворотності, потребує уточнення.

Уявляється, що ознака надзвичайності не може бути розкрита за допомогою дослідження її залежності від передбачуваності стихійного явища суб'єктом. Такий підхід зумовлений, мабуть, тлумаченням надзвичайності як раптовості, несподіванки прояву стихійних сил. У зв'язку з цим робиться висновок, що надзвичайність властива і для «простого» випадку²¹⁶. Слід визнати вдалим розуміння ознаки надзвичайності «як нетиповість самої обставини або її наслідків, або нехарактерність форм її прояву»²¹⁷. Тому теза, згідно з якою «непереборною силою можуть

²¹⁴ Семенов П. Г. Категория непреодолимой силы в советском праве // Сов. государство и право. – 1956. – № 10. – С. 45–46.

²¹⁵ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит, 1978. – С. 103.

²¹⁶ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит, 1978. – С. 77.

²¹⁷ Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. – СПб., 1996. – С. 19.

визнаватися лише такі події, надзвичайність яких полягає в незвично великій потужності їх прояву – стихійні явища (землетруси, урагани, повені, грозові розряди²¹⁸ і т. п.)»²¹⁹, здається помилковою. Уявляється, що непереборною силою можуть визнаватися і менш могутні за своєю силою, але нетипові явища. Як справедливо зазначено, несприятливі погодні умови судової практика відносить до простого випадку. Тим часом «якщо мало місце випадання граду в нехарактерну пору року, повинь, епідемія, що уразили сферу діяльності не лише даної зобов'язаної особи, але і інших організацій, то мова повинна йти про непереборну силу»²²⁰.

Щодо ознаки невідворотності то стосовно неї слід вказати, що невідворотність форс-мажорних обставин обумовлена не тим, що їх не можна було передбачити, а тим, що їм об'єктивно не можна було запобігти.

Щоправда, характер подібної об'єктивності не має однозначного розуміння. У літературі не оспорується лише відносний характер такої невідворотності. Уперше на ознаку відносності було вказано ще у 1935 р в доповіді Верховного Суду РРФСР за 1925 р. («те, що в одному місці є легко переборним, в іншому може стати непереборним»²²¹).

Сьогодні ця ознака закріплена в законі (п.п. 1 п. 1 ст. 263 ЦК України), де йдеться про невідворотну за даних умов подію.

При цьому судова практика під невідворотними обставинами розуміє не тільки і не стільки саме явище непереборної сили, скільки його наслідки²²², оскільки іноді самому стихійному явищу запобігти неможливо, але усунути шкідливу дію цього явища, а отже, завдання шкоди, суб'єктові цілком під силу. При

²¹⁸ Детальніше про це див. : Братель О. Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2003. – 196 с.

²¹⁹ Кравцов А. Понятие непреодолимой силы // Сов. юстиция. – 1966. – № 17. – С. 18.

²²⁰ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 79.

²²¹ Разъяснения Верховного Суда РСФСР. – М., 1935. – С. 55.

²²² Сборник постановлений Пленума и определенных коллегий Верховного Суда РСФСР за 1943 г. – М., 1948. – С. 221-222.

цьому існують різні думки з приводу того, для кого подібні наслідки є об'єктивно (абсолютно) невідворотними: для конкретної особи чи для всього суспільства.

Більшість авторів указує на невідворотність наслідків таких обставин «господарські доступними для даної особи засобами»²²³. В.А. Ойгензіхт додає, що також слід було б урахувати не тільки господарські доступні, але і фізично (технічно) доступні засоби²²⁴. Тим часом Л.А. Майданик і Н.Ю. Сергєєва говорять про невідворотність «на даному етапі розвитку суспільства технічними або економічно виправданими заходами»²²⁵.

На наш погляд, більш виправданим є підхід, запропонований, зокрема, Е.А. Павлодським. Ми згодні з ним у тому, що при визначенні непереборної сили як події, якій не можна запобігти технічними і економічними можливостями всього суспільства, практично жодне явище неможливо буде віднести до непереборної сили. При цьому очевидне надмірне звуження поняття непереборної сили і відповідно невиправдане розширення існуючої сфери відповідальності. З іншого боку, коли непереборна сила – явище, не відворотне можливостями конкретної людини, непереборна сила прирівнюється до випадку. Тому пропонується при відмежуванні непереборної сили від випадку застосовувати диференційований підхід, суть якого полягає в тому, що порівнюються технічні можливості даної особи з можливостями інших однорідних осіб або організацій. Відповісти на питання, чи були випадкові обставини так невідворотні, що їх слід віднести до непереборної сили, можна, лише порівнявши можливості даної особи з іншими однотипними за видом і умовами діяльності можливостями²²⁶. Безумовно, що здатності долати зовнішню дію у

²²³ Див. : Иоффе О. С. Обязательственное право. – М. : Юрид. лит., 1975. – С. 152 ; Кравцов А. Понятие непреодолимой силы // Сов. юстиция. – 1966. – № 17. – С. 18.

²²⁴ Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Душанбе : Ирфон, 1972. – С. 123, 134-135.

²²⁵ Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2002. – С. 126.

²²⁶ Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 83-86.

різних видів суб'єктів можуть значно відрізнятися. Навіть якщо брати до уваги тільки власників джерел підвищеної небезпеки, то й у цих суб'єктів можуть бути різні можливості залежно від виду джерела та (або) підвищено небезпечної діяльності. Очевидно, на наш погляд, що далеко не завжди одні й ті ж обставини можуть вважатися невідворотними, наприклад, для залізничного і для повітряного транспорту. Тому ми приєднуємося до положення про те, що непереборною силою є подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обігу²²⁷.

У зв'язку з викладеним варто було б повернутися до питання про кваліфікацію окремих соціальних явищ як форс-мажорних подій. Більшість авторів вважає, що такі можуть вважатися непереборною силою, бо також відповідають ознакам надзвичайності і непереборності. Судова практика 1941-1945 рр. відносила воєнні дії до обставин непереборної сили²²⁸. Тим часом у літературі існують інші думки із цього приводу, що обмежують форс-мажор стихійними природними явищами («актами Бога»)²²⁹. Можливо, тенденція виключення із числа обставин непереборної сили воєнних дій і інших соціальних явищ зумовлена тим, що такі явища і їх шкідливі прояви уявляються у меншій мірі надзвичайними і невідворотними, і, навпаки, більшою мірою є такими, що передбачаються.

Ми приєднуємося до точки зору В.М. Болдінова, який вважає, що дана позиція не відповідає вітчизняній правовій традиції, та й усій європейській цивілістичній доктрині, що склалася на основі римського приватного права. Шкідлива дія збройних конфліктів, народних заворушень і інших подібних обставин може мати та-

²²⁷ Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть : Учебник. – Чебоксары, 1997. – С. 307.

²²⁸ Орловский П. Е. Практика Верховного Суда СССР по гражданским делам в условиях Отечественной войны. – М., 1944. – С. 52-53.

²²⁹ Туманов В. А. Понятие «непреодолимой силы» в советском гражданском праве. // Вопросы советского гражданского права : Сб. статей. – М.: Госюриздат, 1955. – С. 104-116; Кравцов А. Понятие непреодолимой силы // Сов. юстиция. – 1966. – № 17. – С. 18-19.

кий же надзвичайний і невідворотний характер, як і прояви окремих природних явищ. Сьогодні легко уявити подібні випадки, бо локальні воєнні конфлікти, на жаль, періодично відбуваються у світі, спричиняючи завдання шкоди. Відомо, що авіабомби або крилаті ракети (які іноді залітають і в нейтральні країни) здатні завдати величезної шкоди. Ця дія по суті не відрізняється від дії природних сил, наприклад блискавки. Інші соціальні явища (народні заворушення, страйки, блокади і т. п.), очевидно, можуть мати таку ж стихійну силу, як і деякі природні явища. Надзвичайний характер таких обставин виражається, на наш погляд, в їх незвично широкій поширеності (по території), масовості (участі величезної кількості людей). Відомо, що групові дії (поведінка великої маси людей) можуть стати повністю неконтрольованими, як для їх організаторів, так і для самих учасників. Усе це також, на наш погляд, зумовлює об'єктивну невідворотність шкідливих наслідків цих соціальних явищ. Усе це дозволяє стверджувати про можливість кваліфікації останніх як непереборної сили.

Щодо категорії «випадок», який застосовувався нами в порівнянні з непереборною силою, слід зазначити, що зазначений термін широко використовується у юридичній літературі і судовій практиці як заперечення вини у всіх майже дискусіях, що стосуються проблематики відшкодування шкоди. Протилежність поняття вини і випадку, виражена у давньому юридичному правилі – шкода може бути завдана або виною, або випадком (*damnum aut culpa aut casu accidit*), була загальновизнаною. У відносинах із відшкодування шкоди, підпорядкованих принципу вини, випадок, як заперечування вини, виключає відповідальність або являє собою її межу. Однак це питання неоднаково вирішується в режимі деліктної відповідальності і в режимі договірної відповідальності. У першому (якщо йдеться про шкоду, завдану своїми діями) акцент робиться на понятті вини заподіювача, яку, згідно з більшістю цивільних законів, має довести потерпілий. У договірному режимі, де встановлене припущення, що невиконання або неналежне виконання є наслідком обставин, що залежать від

боржника, який не виконав зобов'язання, акцент робиться на понятті «випадок»²³⁰.

У деліктному режимі визнання того, що шкода була наслідком випадкових обставин, виключає виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

2.3. Умисел потерпілого

Згідно з нормою, установленою ч. 1 ст. 1193 ЦК України, шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу, не відшкодовується.

Якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди – також залежно від ступеня її вини), розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлене законом.

Згідно із ч. 1 ст. 1193 ЦК України умисел потерпілого належить до юридичного факту, за наявності якого особа, яка завдала шкоди, безумовно звільняється від обов'язку її відшкодувати. Діяти умисно означає передбачати і бажати настання шкоди або свідомо її допускати. На відміну від кримінального законодавства, цивільне законодавство не поділяє умисел на прямий і непрямої, проте розрізняє грубу та просту необережність. Так, коли людина не дотримується високих вимог, пред'явлених до неї як особистості, що здійснює за даних умов певний вид діяльності, вона допускає просту необережність; у тих випадках, коли особа не тільки не дотримується високих, а й мінімальних вимог уважності та обережності, які зрозумілі кожному, вона допускає грубу необережність. Згідно із ч. 2 ст. 1193 ЦК України на розмір відшкодування завданої шкоди впливає тільки груба необережність потерпілого (нехтування правилами безпеки руху і т.п.).

²³⁰ Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву (возмещение вреда – функции, виды, ответственность) / Пер. с польск. / Под ред. и с вступительной статьей Братуся С. Н. – М. : Прогресс, 1978. – С. 245-246.

Стаття 1193 ЦК України передбачає два випадки, за яких може мати місце груба необережність потерпілого: а) наявність грубої необережності потерпілого з одночасною відсутністю вини особи, яка завдала шкоди, у разі настання відповідальності незалежно від вини; б) має місце як груба необережність потерпілого, так і вина особи, яка завдала шкоди.

Таким чином, згідно з правилами ч. 2 ст. 1193 ЦК України, суд з урахуванням обставин справи за наявності грубої необережності потерпілого, яка сприяла виникненню або збільшенню шкоди, може зменшити розмір відшкодування. Таке рішення є достатньо традиційним для цивільного права²³¹ і, як таке, звичайно заперечень не викликає.

У разі, коли груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, - також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Отже у ст. 1193 ЦК України вказані обставини, за яких деліктна відповідальність не має місця взагалі або її розмір зменшується порівняно з вимогою відшкодування шкоди в повному обсязі (ст. 1166 ЦК України). Вина потерпілого – це психологічне ставлення потерпілого до своєї поведінки, яка, порушуючи норми об'єктивного права, спричиняє застосування певної санкції, що проявляється в зменшенні чи у позбавленні потерпілого права на відшкодування. У разі завдання шкоди враховується тільки умисел та груба необережність потерпілого як різні форми вини.

Вина традиційно розглядається як психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне ставлення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права.

Умисел визначають як психічне ставлення особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, яке виявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або сві-

²³¹ Див., про це, наприклад : Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М., 1950. – С. 40-41.

домому допущенні його настання. Основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння, на підставі цього умисел визнається найбільш тяжкою формою вини.

Необережність – більш легка форма вини, визначається як ставлення особи до своєї поведінки, яке характеризується відсутністю належної уважності, турботливості і передбачуваності. Основною психологічною характеристикою необережності є недостатність інтелектуальної і вольової активності правопорушника.

Оскільки ознаки умисної форми вини потерпілого практично не викликають дискусій, особливого значення набуває дослідження критеріїв розмежування грубої і простої необережності.

Поняття грубої необережності має давньоримське коріння. Ульпіан визначав грубу вину (*culpa lata*) як «надмірну необережність, нерозуміння того, що всі розуміють», порушення елементарної передбачливості. При цьому в римському праві диференціації піддавалася вина не потерпілого, а делінквента, груба необережність якого прирівнювалася до наміру (*dolus*)²³². Використання даної категорії як обставина, що звільнює від відповідальності, запропоноване німецьким юристом Т. Моммзенем. Для обґрунтування своєї позиції він використовував тезу Помпонія про те, що «всякий повинен нести наслідки власної недбалості» (Ротр. І. 203, О. 50.17). Нагадаємо з цього приводу, що самі римські автори не ставили собі завдання розробити чіткі ознаки грубої необережності, приділяючи основну увагу критеріям встановлення легкої вини (*culpa levis*) – неналежної дбайливості²³³. Проте в цивілістичній літературі встановилось і існує до теперішнього часу давньоримське визначення грубої необережності як порушення (ігнорування) звичайних (елементарних), очевидних

²³² Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения. – М., 1989. – С. 94; Дождев Д. М. Римское частное право : Учебник. – М., 1996. – С. 450-451.

²³³ Бартошек М. Римское право : понятия, термины, определения. – М., 1989. – С. 94.

для всіх вимог (правил безпеки)²³⁴. Подібне «слідування римській традиції» по суті ототожнює суб'єктивне поняття вини з порушенням норм об'єктивного права, тобто «зовнішньою» протиправністю.

Щодо судової практики (зокрема в Росії), в ч. 4 п. 23 ухвали Пленуму Верховного суду РФ від 28.04.1994 № 3 роз'яснюється, що «питання про те, чи є необережність потерпілого грубою недбалістю або простою необачністю, що не впливає на розмір відшкодування шкоди, має бути вирішене в кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин. Зокрема, грубою необережністю має бути визнаний нетверезий стан потерпілого, що сприяв виникненню або збільшенню шкоди». Наведене формулювання аж ніяк, на наш погляд, не може допомогти судам у вирішенні даного питання, вказівка ж на обов'язкове визнання нетверезого стану потерпілого грубою необережністю не співвідноситься не лише з вимогою «врахування конкретних обставин», але й суперечить логіці – сам факт нетверезого стану може свідчити про порушення громадянином спеціальних правил (наприклад якщо потерпілий – водій транспортного засобу), але ніяк не про вину (тим більше визнаватися виною). Можливо, такий підхід зумовлений так званою теорією «попередньої вини»²³⁵, що впливає іноді і на позицію законодавця (п. 2 ст. 1086 ЦК). Тим часом, як правильно відмітив О.С. Йоффе, хоча «поведінка, що передує здійсненню протиправних дій, може мати певне значення для виявлення винуватості правопорушника», «обмежуватися однією лише попередньою поведінкою не можна», бо «вина повинна супроводжувати, а не передувати неправомірній поведінці»²³⁶.

На наш погляд, ознака протиправності також не повинна

²³⁴ Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй (Постатейный) / Отв. ред. О. Н. Садиков. М., 1996. – С. 684 ; Гражданское право : В 2 т. Том II, полутом 2 : Учебник / Под ред. Е. А. Суханова. – М., 2000. – С. 381.

²³⁵ Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 102.

²³⁶ Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 121.

пов'язуватися з виною потерпілого, як і з виною заподіювача шкоди. Вина є явищем суб'єктивним, основною ознакою якого має визнаватися передбачення суб'єктом шкідливих наслідків своєї поведінки. Позиція тих авторів, які розкривають зміст вини через наявність і усвідомлення протиправності, методологічно невірна. Як уже наголошувалося, не кожен шкідливий наслідок зумовлений «зовні» протиправною дією (бездіяльністю). Так М.М. Агарков стверджує, що «вина потерпілого так само, як і вина заподіювача, є протиправною поведінкою»²³⁷. При цьому він наводить як приклад справу за позовом Гегучадзе, який, зістрибнувши на ходу з поїзда, потрапив під колеса вагону і позбувся руки. Верховний суд СРСР визнав наявність грубої необережності потерпілого. Автор указує, що вирішення суду, з його точки зору, зумовлене тим, що «стрибок із поїзда під час руху порушує встановлені правила». Тим часом неможливо прийняти спеціальні правила і інструкції на всі випадки життя. Винувата поведінка потерпілого не може визнаватися протиправною і з погляду цивільної протиправності. Потерпілий, винуватий у сприянні виникненню шкоди, робить замах не на чужі, а на свої права. Позиція авторів, що стверджують зворотне, нами не поділяється. Так О.С. Йоффе стверджує, що потерпілий порушує право заподіювача шкоди на безперешкодне здійснення останнім своєї законної діяльності, а, отже, вторгається в чужу правову сферу²³⁸. Уявляється, що подібне «вторгнення» ущемляє чужі інтереси, але не порушує суб'єктивних прав. Інакше повинен виникнути обов'язок по відновленню порушеного права, можливість пред'явлення позову проти потерпілого з метою захисту цього права. Тим часом, як правильно зазначає Б.С. Антімонов, у винуватого потерпілого у зв'язку з деліктом не виникає обов'язку відносно того, хто заподіяв йому шкоду²³⁹. Протилеж-

²³⁷ Агарков М. М. Вина потерпевшего в обязательствах из причинения вреда // Сов. государство и право. – 1940. – № 3. – С. 73.

²³⁸ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 163-165.

²³⁹ Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 117.

ної думки притримується С.М. Корнєєв, який зазначає, що у даному випадку виникає інше (вторинне) деліктне зобов'язання, що складається з права заподіювача шкоди на зменшення розміру шкоди і обов'язку винуватого потерпілого відмовитися від вимоги отримати повне задоволення²⁴⁰.

Уявляється необхідним викласти ознаки грубої і простої небережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів небережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба небережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова самовпевненість, а проста небережність – як недбалість. Точність даних формулювань перевірена часом, і вони, як інші кримінально-правові конструкції (наприклад крайня необхідність), можуть бути запозичені цивільним законом (безумовно, з деякою адаптацією, поправкою на цивілістичну специфіку). До подібного рішення, що має велике практичне значення, близькі погляди багатьох цивілістів. Наукова позиція Г.К. Матвєєва полягає в тому, що «ознакою розмежування грубої і легкої небережності може служити різний ступінь передбачення шкідливих наслідків плюс різний ступінь обов'язковості такого передбачення. Якщо особа не передбачала шкідливих наслідків своїх дій, але по обставинах даної справи могла і повинна була передбачати їх, її можна обвинуватити в легкій небережності; якщо особа передбачала наслідки своїх дій, але легковажно сподівалася їх уникнути (хоча по обставинах даної справи вона могла і повинна була передбачати неминучість шкоди), вона може бути обвинувачена в грубій небережності»²⁴¹. Автор вважає, що кримінально-правова самовпевненість (легковажність) і недбалість в цивільному праві є грубою і простою небережністю відповідно, хоча і робить застереження, що цивільна і кримінальна небережна вина не ідентичні²⁴². Тим ча-

²⁴⁰ Див. : Гражданское право : В 2 т. Том II, полутом 2 : Учебник / Отв. ред. А. Су-ханов. – М., 2000. – С. 392.

²⁴¹ Матвєєв Г. К. Вина в советском гражданском праве. – К. : Изд-во Киев. Ун-та, 1955. – С. 298.

²⁴² Матвєєв Г. К. Вина в советском гражданском праве. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1955. – С. 299, 301-305.

сом уявляється, що наведений вислів має одну ваду: ознака обов'язковості, на наш погляд, не може мати ступеня і виступати критерієм розмежування видів необережності.

О.С. Йоффе зазначає, що «відмінність між простою і грубою необережністю має суто кількісний характер: чим конкретнішим є передбачення, тим більш тяжким має бути визнаний і ступінь винуватості»²⁴³. При цьому він не погоджується з тим, що «ніби тільки самовпевненістю і обмежується грубо необережна вина в її цивільно-правовому розумінні. Вина може бути недбалою (у криміналістичному значенні цього слова), та все ж вона стає грубою необережністю, коли по обставинах справи суд дійде висновку, що вона досягла необхідного ступеня конкретності»²⁴⁴. Автор стверджує, що при недбалості можливе «абстрактне» передбачення шкоди, суть якої полягає в «загальній обізнаності особи про здатність учинених нею дій спричинити наслідки, що фактично настали»²⁴⁵. Уявляється, що таке розуміння передбачення суперечить прямій вказівці закону (ч. 3 ст. 25 КК України), згідно з яким при недбалості передбачення повністю відсутнє. Концепція так званої «абстрактної передбачуваності» зазнала справедливої критики в літературі, у тому числі і в кримінально-правовій. Зокрема, наголошувалося, що за наявності вини існує передбачення конкретної можливості завдання шкоди, бо право не може зобов'язувати людей передбачати віддалені («абстрактні») наслідки їх діяльності»²⁴⁶.

О.О. Красавчиков замість одного визначення грубої необережності формулює аж три – першого, другого і третього ступеня²⁴⁷. Автор пропонує таку диференціацію на випадок, коли в

²⁴³ Йоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 153.

²⁴⁴ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 153.

²⁴⁵ Йоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – С. 124.

²⁴⁶ Гринберг М. С. Понятие преступной самонадеянности // Правоведение. 1962 – №2. – С. 99-102.

²⁴⁷ Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности. – М. : Юридическая литература, 1966. – С. 188-195.

суду виникне сумнів у виборі двох альтернативних рішень: зменшити розмір відповідальності делінквента або повністю відмовити у відшкодуванні. Як наголошувалося в літературі, таке дробове ділення провини потерпілого навряд чи буде корисним для практики, зважаючи на складність застосування даного методу. Проте з аналізу ознак цих ступенів можна зробити висновок про те, що всі вони охоплюються кримінально-правовою легковажністю, бо навіть у найлегшій «грубій необережності» першого ступеня «потерпілий знає про існування небезпеки спричинення шкоди або іншого применшення його благ», тобто передбачає її.

На висновок про те, що ознаками грубої необережності є передбачуваність шкоди і легковажний розрахунок на запобігання їй (ненастання), наштовхує порівняльний аналіз деяких міжнародних і вітчизняних правових джерел. Так у КТМ України (ст. 193) ідеться про намір і грубу необережність перевізника (власника судна), установлення яких спричиняє втрату права на обмеження розміру відповідальності. У подібних же нормах Правил міжнародних повітряних перевезень, затверджених Варшавською конвенцією для уніфікації деяких правил стосовно Міжнародних повітряних перевезень від 12 жовтня 1929 р. (зі змінами від 28 вересня 1955 р.) (ст. 25) під обставинами, що спричиняють той же наслідок, розуміються «дії або упущення перевізника або поставлених ним осіб, здійснені з наміром заподіяти шкоду або безрозсудно з усвідомленням того, що в результаті цього, можливо, відбудеться шкода». Уявляється очевидним, що в наведеній дефініції також ідеться про намір і грубу необережність.

Слід зазначити із цього приводу, що судова практика багатьох держав не розглядає численні обставини, що є доказом вини з боку потерпілого, як умову звільнення від відповідальності за завдану шкоду²⁴⁸.

Тим часом не всяке передбачення шкоди (мінус бажання її настання) може визнаватися грубою необережністю. У літературі

²⁴⁸ Пендяга Г. Сувора відповідальність // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 12.

наголошується, що як груба необережність не повинна враховуватися така поведінка потерпілого, яка зумовлена протиправними діями заподіювача шкоди або викликана іншими поважними обставинами (наприклад, побоюваннями за своє життя). Так зазначається, що недостатньо встановити наявність вини на стороні потерпілого. Треба чітко розрізняти ту вину, яка була справжнім джерелом шкоди, від тієї вини, яка була лише наслідком вини делінквента. В останньому випадку суб'єкт першої вини, хоча він винуватий в одній вині, має бути притягнутий до відповідальності за обидві вини. Наприклад, особа намагається врятуватися перед неминучою небезпекою. Звичайно, «втрачаючи голову», вона здійснює нерідко необдумані кроки. З будинку, що горить, мешканці викидаються через вікна, тоді як є ще безпечний вихід із чорного ходу; або особа вискакує з екіпажа, коли є ще надія, що кучер зупинить коней, що збіглися. У тому і іншому випадку діяння потерпілого є лише наслідок чужого акту, що обґрунтовує відповідальність: підпал будинку, тримання тварини²⁴⁹. Б.С. Антімонов вважає, що «вимушена поспішність, роздвоєння уваги зважаючи на складність і швидкість подій, що розвиваються, загроза особистій безпеці і безпеці близьких людей – ось умови, які переводять необережність у розряд легкої, більш вибаченої, хоча при іншій обстановці, при тій же поведінці необережність довелося б визнати грубою, такою, що не заслуговує на вибачення»²⁵⁰. Вважаємо, що в подібних випадках, навіть якщо потерпілий передбачав можливі негативні для нього наслідки, суд не повинен враховувати подібне передбачення, оскільки воно не є легковажним (відсутня одна з необхідних ознак даного виду необережності – самовпевнений розрахунок на ненастання шкоди). Проте від цього така поведінка не «переводиться» в розряд простої необережності (потерпілий все-таки передбачав шкоду), вона взагалі не розцінюється як винувата.

²⁴⁹ Яблочков Т. М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. – В 2 т. – Ярославль : Тип. Губерн. Прав., 1910. – Т.2. – С. 379-380.

²⁵⁰ Антімонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении. – М. : Госюриздат, 1950. – С. 112.

З точки зору проблематики даного дослідження постає питання про кваліфікацію в якості вини потерпілого такої категорії, як самообмова.

Заподіяна шкода не підлягає відшкодуванню, якщо громадянин у процесі дізнання, досудового слідства і судового розгляду самообмовою перешкоджав установленню істини і тим самим сприяв учиненню незаконних дій щодо нього.

Самообмова визначається як свідомо неправдиві свідчення підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, які вони дали з метою переконати органи досудового слідства і суд у тому, що саме вони скоїли злочини, хоч насправді вони їх не вчиняли. В юридичній літературі висловлена пропозиція щодо умов, за наявності яких самообмова вважається встановленою, доведеною, унаслідок чого потерпілому може бути відмовлено у відшкодуванні шкоди.

Самообмова повинна виражатися у показаннях обвинуваченого, які зафіксовано у протоколі допиту. Слід погодитися з тим, що не є самообмовою відмова особи від давання показань або умовчання про обставини, які виправдовують її. З позицій кримінально-процесуального законодавства обвинувачений не несе відповідальності за відмову від давання показань. Отже, правомірним є твердження про те, що позбавляти такого обвинуваченого права на відшкодування заподіяної шкоди було б несправедливим.

Вина обвинуваченого, який застосовує самообмову, може виражатися лише в умислі. За таких обставин позбавлення його права на відшкодування цілком відповідає вимогам ст. 1193 ЦК України, згідно з якою умисел потерпілого виключає відповідальність заподіювача шкоди. Якщо самообмова була наслідком необережної поведінки потерпілого, то вважаємо, що потерпілий повинен набути право на відшкодування шкоди. Самообмова має бути актом волі обвинуваченого, що сформувалася незалежно від діяльності службових осіб, які розслідують справу. Шкода відшкодовується, коли самообмова була наслідком застосування насильства, погроз чи інших незаконних дій. При цьому факт

насильства, погроз або інших незаконних дій мають встановити слідчі органи, прокурор або суд.

Як відомо, суд не має право входити в обговорення питання про вину малолітньої особи, а також осіб, визнаних судом недієздатними, навіть якщо вони і передбачали настання шкоди. Мабуть, як і у випадку з делінквентом (ст. 1086 ЦК), по відношенню до потерпілого може також порушуватися питання про визнання його «неосудним». Якщо потерпілий передбачав настання шкоди, розумів значення своїх дій, але не міг керувати ними, то таке передбачення не може розцінюватися як груба необережність (навіть якщо потерпілий сам привів себе в такий стан вживанням спиртних напоїв, наркотичних речовин або в інший спосіб).

Статтею 1193 ч. 3 ЦК встановлено, що при відшкодуванні додаткових витрат, відшкодування шкоди у зв'язку зі смертю годувальника, а також при відшкодуванні витрат на поховання судом не враховується груба необережність потерпілого. Проте в разі завдання шкоди життю джерелом підвищеної небезпеки в результаті умисних дій самого потерпілого, а також при виникненні у родичів покійного моральної шкоди, суд зобов'язаний досліджувати вину потерпілого (потерпілих). Проте хто в подібних випадках виступає потерпілим і, відповідно, чия провина повинна бути врахована судом? Було б нелогічним називати потерпілим загиблого громадянина і досліджувати його вину для вирішення питання про відшкодування шкоди. Можливо, що єдиними потерпілими в таких випадках є непрацездатні утриманці загиблого годувальника, а також інші родичі і друзі загиблого. Вони є кредиторами в деліктному зобов'язанні, оскільки їм заподіюється майнова і моральна шкода. Їх вина може бути виявлена в тому випадку, якщо вони своїми діями сприяли настанню смерті громадянина від джерела підвищеної небезпеки (наприклад, коли водій автомашини і загиблий пасажир були родичами)²⁵¹.

²⁵¹ Про можливість існування подібної вини потерпілих свого часу вказував Т.М. Яблочков. Див. : Яблочков Т. М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. – В 2 т. – Ярославль : Тип. Губерн. Прав., 1910. – Т.2. – С. 458.

Згідно зі ст. 1200 ЦК України у разі смерті потерпілого право на відшкодування шкоди мають непрацездатні особи, які були на його утриманні або мали на день його смерті право на одержання від нього утримання, а також дитина потерпілого, народжена після його смерті.

Специфіка відшкодування в даному випадку полягає в тому, що результатом шкоди, завданої життю фізичної особи, є її смерть. Тому така особа, природно, не може виступати суб'єктом правовідносин, оскільки із смертю людини припиняється її правоздатність та дієздатність. У таких правовідносинах не може бути й правонаступництва у зв'язку із особистим характером права вимоги.

Проведене дослідження стосовно визначення підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду дозволяє дійти висновку про відсутність чіткого визначення самого поняття «звільнення від юридичної відповідальності» (або «звільнення від покарання»), достатніх критеріїв розмежування його та поняття «виключення юридичної відповідальності». Тому пропонується авторське бачення розуміння звільнення від цивільно-правової відповідальності та підстав такого звільнення. Зазначається, що на відміну від публічно-правових галузей, у цивільному праві є специфіка визначення таких підстав. Якщо у кримінальному, адміністративному праві тощо ми можемо говорити про досить чітке розмежування підстав виключення юридичної відповідальності від підстав звільнення від неї, то у праві цивільному зробити це відносно відповідальності у всіх охоронних відносинах практично неможливо. Так, ми можемо розмежувати підстави звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності у договірних зобов'язаннях. Але в деліктах, внаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, обумовленою вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично співпадають і сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповіда-

льності» є фактично тотожними. Тому ми можемо говорити про існування у цивільному праві специфічного поділу підстав звільнення від відповідальності, яке пропонується умовно назвати абсолютним звільненням (у договірних зобов'язаннях) і відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності (у деліктних зобов'язаннях).

Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду можна назвати казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого.

Непереборна сила як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди характеризується такими ознаками.

По-перше, це завжди зовнішня подія по відношенню до сфери діяльності зобов'язаної особи.

Щодо ознаки невідворотності, то невідворотність форс-мажорних обставин обумовлена не тим, що їх не можна було передбачити, а тим, що їм об'єктивно не можна було запобігти.

Аналіз категорії умислу потерпілого дав можливість дійти висновку про необхідність викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова самовпевненість, а проста необережність – як недбалість.

РОЗДІЛ 3.

СПЕЦІАЛЬНІ ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ПРАЦІВНИКА ОВС ВІД ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІД- ПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗАВДАНУ ШКОДУ

3.1. Правовий статус працівника органів внутрішніх справ

Ураховуючи закріплений на рівні Конституції України розподіл державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, мова повинна йти не про сферу адміністративного управління, а про сферу державного управління, де остання визначається як виконавча та розпорядча, здійснювана на основі законів діяльність особливої групи державних органів (посадових осіб) по практичній реалізації завдань держави в процесі безпосереднього керівництва економічним, соціально-культурним та адміністративно-політичним будівництвом²⁵².

Таким чином, виникає необхідність визначення поняття посадової або службової особи державних органів, в даному випадку – органів внутрішніх справ.

В Україні процеси становлення державної служби як якісно нового інституту розпочалися у 1993 р., коли з метою її організаціїно-правового забезпечення 16 грудня 1993 р. було прийнято Закон України «Про державну службу». Відтоді вперше на законодавчому рівні було встановлено принципи державної служби, визначено загальні засади діяльності та правовий статус державних службовців, сформульовано основні складові елементи державної служби.

Цим законом уперше легалізоване термін «державна служба», під якою закон розуміє професійну діяльність осіб, які обіймають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного

²⁵² Венедиктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України : Монографія. – Харків : Вид-во Нац. університету внутр. справ, 2003. – С. 180.

виконання завдань та функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів²⁵³.

Слід зазначити, що використане у законі визначення поняття виявилось досить складним для сприйняття, оскільки звертається до таких понять, як «служба», «посади в державних органах та їх апараті», «професійна діяльність» тощо, однак не встановлює чітко сфери застосування такої діяльності. Найбільш суперечливою визначається зараз саме сфера поширення державної служби. Справа в тому, що до категорії державних службовців відносять не всіх службовців, а лише тих, хто перебуває на державній службі.

Слід зазначити, що запровадження терміна «державний службовець» (за відсутності терміна «службовець» взагалі) призвело до деяких розбіжностей у його розумінні, відсутність чіткого визначення породжує численні запитання про визначення окремих категорій службовців державними.

Щодо поняття «службовець» у літературі наводяться такі характерні для нього риси:

- службовці здійснюють владну діяльність і, відповідно, мають організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарчі повноваження, можуть вжити заходів адміністративного примусу;
- вони обіймають посади в різних організаціях;
- характер їхньої праці, як правило, розумовий, вони виконують специфічні завдання з управління;
- службовці здійснюють свої функції на платних засадах, за винагороду²⁵⁴.

На жаль, Закон «Про державну службу» не містить ні визначення поняття «державний службовець», ні положень, що визначають коло осіб – державних службовців. Лише шляхом аналізу законодавчих та підзаконних актів можливо визначити їх приблизний перелік. Так, до державних службовців належать:

- службовці апарату Верховної Ради України;

²⁵³ Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст.490.

²⁵⁴ Дубенко С. Д. Державна служба в Україні. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – С. 36.

- службовці апарату Кабінету Міністрів України;
- службовці центральних органів виконавчої влади: службовці міністерств, державних комітетів, їх відділів та управлінь, а також інших центральних органів виконавчої влади та їх апарату. Крім того, ними є службовці всіх створених державою спеціальних органів – «служб»;
- службовці місцевих органів виконавчої влади і їх апарату – місцевих державних адміністрацій, а також територіальних органів міністерств тощо;
- військовослужбовці;
- судді;
- службовці органів прокуратури;
- працівники Рахункової палати Верховної Ради України;
- працівники секретаріату Уповноваженого з прав людини;
- працівники органів Міністерства внутрішніх справ.

Як бачимо, не всі вони є рівнозначними, різниця у правовому статусі різних категорій державних службовців може істотно відрізнятися.

Здається, найбільш вдалою була б така класифікація видів державної служби: цивільна служба, мілітаризована служба, спеціалізована служба. До цивільної служби слід було б віднести цивільних службовців, які працюють у цивільних державних органах та їх апараті і не мають спеціальних звань (служба в Адміністрації Президента, у Апараті Верховної Ради України, в апараті урядових органів, у патронатних службах державних органів, в апаратах Національного банку України, в апаратах міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, в апараті місцевих органів виконавчої влади, цивільна служба в апаратах органів прокуратури, органів внутрішніх справ, несуддівська служба в апараті судових органів, служба державних нотаріусів тощо).

До мілітаризованої державної служби слід віднести державних службовців, які служать в озброєних державних формуваннях та мають військові та прирівняні до них звання і наділені відповідними повноваженнями (військовослужбовці Збройних

сил України та прирівняні до них особи, безпосередньо слідчі, особи рядового та начальницького складу органів внутрішніх справ, службовці Прикордонних військ, служба у Службі безпеки України, у Державній службі охорони, у органах виконання покарань, у Внутрішніх військах МВС України тощо).

До спеціалізованої державної служби слід віднести державних службовців, які мають спеціальні звання і працюють або служать у державних органах зі спеціальним статусом, що мають спеціальні або специфічні повноваження (державна дипломатична служба, державна податкова служба, державна митна служба, державна пожежна служба, санітарно-епідеміологічна, контрольно-ревізійна, фельд'єгерська служба, державна служба суддів, державна служба прокурорів тощо).

Служба в органах внутрішніх справ має також правоохоронний характер. Зокрема, у ч.1 ст. 2 Закону України «Про державний захист робітників суду та правоохоронних органів», міститься перелік правоохоронних органів, до яких згідно із Законом, належать: органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, митні органи, органи охорони державного кордону, органи державної податкової служби, органи і установи виконання покарань, державної контрольно-ревізійної служби, рибоохорони, лісової державної охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції. До правоохоронних Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 6) також віднесені органи дізнання.

Міністерство внутрішніх справ є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство внутрішніх справ є провідним органом у системі органів виконавчої влади з питань формування і реалізації державної політики у сфері захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства і держави від протиправних посягань, ведення боротьби із злочинністю, охорони громадського порядку, забезпечення громадської безпеки, безпеки дорожнього руху, охорони та оборони особливо важливих дер-

жавних об'єктів²⁵⁵.

Відповідно до Закону України «Про міліцію» міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінально-процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з підрозділів: кримінальної міліції; міліції громадської безпеки; місцевої міліції; транспортної міліції; державної автомобільної інспекції; міліції охорони; судової міліції; спеціальної міліції.

Для забезпечення громадського порядку на об'єктах і територіях, які мають особливе народногосподарське значення або постраждали від стихійного лиха, екологічного забруднення, катастрофи, Міністерством внутрішніх справ України з дозволу Кабінету Міністрів України можуть створюватись спеціальні підрозділи міліції. У своїй діяльності міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України.

Правовий статус посадової, службової особи органів внутрішніх справ визначається, насамперед, наявністю особливих, досить широких повноважень, при здійсненні яких може бути завдана шкода.

Так працівникам міліції для виконання покладених на них обов'язків надається право: вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосовувати передбачені законом заходи примусу; перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу, а також інші документи, необхідні для з'ясування питання щодо додержання правил, нагляд і контроль за виконанням яких покладено на міліцію; викликати громадян і службових осіб у справах про злочини та у

²⁵⁵ Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затверджене Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р. № 1138/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 1774.

зв'язку з матеріалами, що знаходяться в її провадженні, в разі ухилення без поважних причин від явки за викликом піддавати їх приводу у встановленому законом порядку; виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, установлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки; затримувати і тримати в спеціально відведених для цього приміщеннях: осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переходять від дізнання, слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання, – на строки і в порядку, передбачені законом; проводити огляд зазначених осіб, речей, що знаходяться при них, транспортних засобів і вилучати документи та предмети, що можуть бути речовими доказами або використані на шкоду їх здоров'ю; складати протоколи про адміністративні правопорушення, провадити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення; у випадках, передбачених Кодексом України про адміністративні правопорушення, накладати адміністративні стягнення або передавати матеріали про адміністративні правопорушення на розгляд інших державних органів, товариських судів, громадських об'єднань або трудових колективів; проводити в порядку провадження дізнання і за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства; здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи, фото-, кіно-, відеозйомку і звукозапис, прослуховування телефонних розмов із метою розкриття злочинів; проводити фотографування, звукозапис, кіно- і відеозйомку, дактилоскопію осіб, які затримані за підозрою в учиненні злочину або за бродяжництво, взяті під варту, обвинувачуються в учиненні злочину, а також осіб, підданих адміністративному арешту; входити безперешкодно у будь-який час доби: на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, на земельні

ділянки, в жилі та інші приміщення громадян у разі переслідування злочинця або припинення злочину, що загрожує життю мешканців, а також при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах; обмежувати або забороняти у випадках затримання злочинців, при аваріях, інших надзвичайних обставинах, що загрожують життю і здоров'ю людей, тощо.

Органи дізнання та досудового слідства посідають у системі органів внутрішніх справ особливе місце.

Дізнання здійснюють різні органи відповідно до їх основних функцій. На органи дізнання покладено вжиття необхідних оперативно-розшукових та інших передбачених кримінально-процесуальним законодавством заходів, необхідних для запобігання і протидії злочинам. Серед органів дізнання найбільший обсяг роботи з розслідування злочинів виконує міліція. В областях, містах, районах міліцією керують начальники управлінь (відділів) внутрішніх справ. Саме ці посадові особи, а не ті, які очолюють відповідні підрозділи міліції, є її керівниками і як органу дізнання²⁵⁶. Основний обов'язок міліції при провадженні дізнання полягає у виконанні невідкладних слідчих дій з метою забезпечення необхідних умов для провадження досудового слідства у справах, щодо якого досудове слідство обов'язкове (ст. 111 Кримінально-процесуального кодексу України) і в розслідуванні в повному обсязі у формі дізнання у справах, що не вимагають досудового слідства (ст. 112 Кримінально-процесуального кодексу України).

Відповідно до статей 7 та 10 Закону України «Про міліцію» запобігання, припинення і розкриття злочинів у справах, щодо яких провадження досудового слідства обов'язкове, покладено на кримінальну міліцію, а у справах, щодо яких воно не є обов'язковим – на міліцію громадської безпеки.

Поряд з органами дізнання в законі зазначається особа, яка

²⁵⁶ Ніжинська І. Причини виникнення відносин з відшкодування громадянину майнової шкоди, заподіяної посадовими особами органів дізнання і досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 55.

проводить дізнання – посадова особа, що безпосередньо проводить розслідування у формі дізнання.

У міліції до провадження дізнання допускаються всі особи оперативно-начальницького складу, включаючи дільничних інспекторів. Крім того, в міських і районних органах внутрішніх справ створено відділення дізнання, де працюють інспектори та старші інспектори з дізнання.

Згідно зі ст. 102 КПК України органами досудового слідства є слідчі прокуратури, слідчі органів внутрішніх справ і слідчі органів безпеки. У законі органами досудового слідства названо не установи, а посадових осіб. Цим підкреслюється, що провадження досудового слідства є виключною функцією слідчих відповідних відомств.

Вжиття оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину і осіб, що його вчинили, є однією з основних функцій органів дізнання. Причому цю функцію виконують не всі органи дізнання, а лише ті з них, які мають у своєму складі відповідні оперативні підрозділи. Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» та статтями 9, 10, 12 Закону України «Про організаційно-правові основи боротьби зі злочинністю» передбачено, що оперативні управління, відділи та відділення спеціальних підрозділів по боротьбі з організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ України є юридичними особами і мають повноваження органу дізнання.

Відповідно до Законів України «Про державну службу», «Про міліцію» і Кримінально-процесуального кодексу, а також Положення про Міністерство внутрішніх справ України службовими особами є працівники відповідних відділів та управлінь органів дізнання та досудового слідства органів внутрішніх справ.

Актами державної виконавчої влади, якими може бути завдано шкоду громадянину, є різні владні односторонні приписи державних організацій чи органів, що суперечать законам або іншим нормативно-правовим актам.

Шкода може бути завдана не лише діями, але й бездіяльністю органів державної виконавчої влади або їх службових осіб внаслідок невиконання покладених на них функцій²⁵⁷.

Вище досліджені підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду стосувалися звичайних суб'єктів цивільного права. Але оскільки працівники органів внутрішніх справ є особливими делінквентами, і умови притягнення до цивільно-правової відповідальності, і підстави звільнення від неї мають певні особливості.

Отже, відносно відшкодування шкоди, завданої службовими та посадовими особами правоохоронних органів, слід зазначити таке.

Згідно зі ст. 1174 ЦК України шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини такої посадової або службової особи. Крім цього, ст. 1176 така відповідальність встановлена також у випадку завдання шкоди незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органом дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду.

Також було прийнято низку спеціальних законів та нормативно-правових актів, що регулюють відносини, пов'язані з незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду. До них можна віднести Закони України: «Про оперативну-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р., (ст. 9); «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., (ст. 5); «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокурату-

²⁵⁷ Ніжинська І. Правова природа відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями службових осіб дізнання та досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 78.

ри і суду» від 1 грудня 1994 р. (редакція Закону від 01.12.2005 р., чинна з 01.01.2006 р.), (ст.ст. 1, 2, 3, 4, 5, 13); «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 р., (ст. 15); «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 р. (ст. 20); а також: Положення про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затверджене наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 р. № 6/5, 3, 41 (с. 11-14); Порядок застосування зазначених законів роз'яснюють і постанови пленумів Верховного Суду: «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р. № 4 із змінами, внесеними згідно з Постановою Верховного Суду № 5 від 25 травня 2001 р.; «Про застосування судами законодавства, що регулює захист честі, гідності та ділової репутації громадян та організацій» від 28 вересня 1990 р. № 7, із змінами, внесеними Постановами Пленуму від 4 червня 1993 р. № 3, від 31 березня 1995 р. № 4 та від 25 грудня 1996 р. № 14.

Так, у редакції Закону «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду» від 01.12.2005 р. зазначається, що відповідно до положень цього закону підлягає відшкодуванню шкода, завдана громадянину внаслідок:

1) незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян;

2) незаконного застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, незаконної конфіскації майна, незаконного накладення штрафу;

3) незаконного проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про оперативно-розшукову

діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства.

У випадках незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян, завдана шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

Щодо міжнародних принципів відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями судових та правоохоронних органів, то відповідно до ст. 9 Конституції чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Зокрема, до них належить ратифікована Верховною Радою України Конвенція про захист прав людини та основних свобод, яка, як і інші міжнародні договори, підлягає застосуванню при розгляді справ судами. Щодо тексту рішень Європейського Суду, то визнавши Конвенцію, яка є комплексним та складним правовим механізмом, що включає судову практику Європейського суду, Україна тим самим на законодавчому рівні визнала існування в державі прецедентного права. З огляду на викладене, цілком зрозумілим є твердження про те, що рішення Європейського Суду мають особливе значення та цінність для українського правосуддя.

Таким чином, з моменту ратифікації Конвенції, тобто після прийняття Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р., наша держава як член Ради Європи повністю визнала обов'язковою і без спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

У ст. 1166 ЦК України міститься правило про загальний (ге-

неральний) делікт, відповідно до якого будь-яка шкода, завдана неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам або майну фізичної або юридичної особи, повинна бути відшкодована особою, яка її завдала, в повному обсязі.

Друга група норм, на відміну від першої, містить правила, передбачені законом для особливих випадків заподіяння та відшкодування шкоди і тому може бути названа спеціальною. Ця група норм присвячена окремим (спеціальним) видам зобов'язань із заподіяння шкоди, а саме: зобов'язанням із заподіяння шкоди актами влади (статті 1173-1175), зобов'язанням із завдання шкоди правоохоронними органами (стаття 1176), зобов'язанням із завдання шкоди малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами (статті 1178-1184), зобов'язанням із завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (статті 1187-1188), зобов'язанням із завдання шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (§ 2 глави 82), зобов'язанням із завдання шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (§ 3 глави 82).

Отже, поряд із загальним або генеральним деліктом, яким визначаються загальні умови відповідальності за завдання позадоговірної шкоди, цивільним законодавством визначаються окремі (спеціальні) делікти, в яких відображаються особливості окремих складів правопорушень і які становлять винятки із загальних правил про деліктні зобов'язання. Вони застосовуються у випадках, прямо передбачених законом, сфера їх дії прямо визначена законом і не підлягає ані розширеному тлумаченню, ані аналогії.

Виокремлення спеціального делікту пов'язано або з особливостями якоїсь загальної підстави, або у зв'язку з установленням додаткових, спеціальних підстав відповідальності.

До одного зі спеціальних деліктів належить, зокрема, завдання шкоди правоохоронними органами. Особливий режим відшкодування шкоди, завданої фізичній особі незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду передбачений, як зазначалось, ст. 1176

ЦК України.

Слід зазначити, що порівняно із загальними положеннями, протиправна поведінка в деліктних зобов'язаннях даного виду має свою особливість.

Протиправне діяння, яким може бути завдано шкоди в цьому делікті, як уже зазначалось, має певну специфіку. Зокрема, визначено вичерпний перелік протиправних діянь, що є умовою настання відповідальності.

Якщо ж шкоди завдано фізичним чи юридичним особам внаслідок іншої незаконної дії чи бездіяльності, чи незаконного рішення органу дізнання, досудового слідства чи суду, вона відшкодовується на загальних підставах.

Для настання відповідальності необхідно, щоб перераховані дії правоохоронних органів та суду були незаконними.

Як зазначається в юридичній літературі, у цих випадках відповідальність може наставати за наявності зазначених спеціальних підстав. По-перше, шкода, яка підлягає відшкодуванню, завдається незаконними діями конкретних суб'єктів відповідальності – державною або громадською організацією або службовою чи посадовою особою. По-друге, окреслюється сфера, в якій здійснюються незаконні дії – галузь адміністративного управління²⁵⁸.

Діяльність працівників органів внутрішніх справ із розкриття злочинів, притягнення винуватих до кримінальної відповідальності, крім мети покарання, забезпечує притягнення винуватих до цивільно-правової відповідальності за спричинену шкоду.

Здійснюючи нагляд за безпекою дорожнього руху транспорту, пішоходів, контролюючи технічний стан на дорогах та вулицях, виконуючи інші обов'язки, органи внутрішніх справ тим самим запобігають завданню майнової шкоди, а вживаючи заходів по наданню допомоги потерпілим, вони сприяють ліквідації шкідливих наслідків. Водночас, як уже зазначалось, органи внутрішніх справ та їхні працівники можуть виступати як у ролі пози-

²⁵⁸ Загорулько А. І., Кройтор В. А., Загорулько О. А. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2000. – С. 28.

вачів, так і відповідачів.

Специфіка завдання шкоди полягає в тому, що особа (в даному випадку – представник правоохоронного органу) при цьому здійснює свій службовий обов’язок (наприклад затримує злочинця, який перебуває у помешканні громадянина)²⁵⁹.

Із причини специфіки своєї діяльності нерідко заходи щодо знешкодження злочинця, відвернення протиправного посягання тощо пов’язані із заподіянням майнової шкоди. У свою чергу ст. 25 Закону України «Про міліцію» регламентує відповідальність працівників міліції. Частина третя цієї статті зазначає, що «працівник міліції, який виконує свої обов’язки відповідно до наданих законодавством повноважень та у межах закону, не несе відповідальності за завдані збитки. Такі збитки компенсуються за рахунок держави». Отже відповідальність за завдання шкоди може настати за умови наявності такого поняття, як неправомірність. Неправомірність виражається у порушенні норми права (об’єктивного права) і суб’єктивного права потерпілого.

Відповідно до нормативної бази, яка регулює діяльність правоохоронних органів, працівникам цих відомств надано право застосовувати примусові заходи для захисту інтересів держави, особистості, прав та законних інтересів громадян від злочинних посягань. Наприклад, виконуючи свій службовий обов’язок, співробітник міліції може застосувати зброю при захисті громадян від нападу, що загрожує їхньому життю, для відбиття нападу озброєного злочинця, для захисту себе і своїх рідних від злочинних посягань – у цих випадках виключається відшкодування майнової шкоди.

3.2. Відвернення протиправного посягання (необхідна оборона і крайня необхідність)

Починаючи дослідження категорії необхідної оборони як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за за-

²⁵⁹ Див. детальніше : Прокудина Л. А. Возмещение ущерба, причиненного незаконными действиями правоохранительных органов. – М. : Городец, 1997.

вдання шкоди, слід зазначити, що ще римські юристи розглядали необхідну оборону як право, що природно виходить зі статусу людини в суспільстві²⁶⁰, із самої природи речей. Зокрема, Цицерон зазначав, що існує неписаний священний закон, взятий з природи, сутність якого полягає в тому, що в разі, якщо необхідність справедливого захисту потребує використання меча, то той, хто для власного порятунку використав його, буде визнаний невинуватим.

Як зауважував Р. Єрінг, будь-яка небезпека, що загрожує життю та тілесній недоторканності, примушує особу вдаватися до оборони. Сама природа, яка дала людині життя і наділила її прагненням до самозбереження, виправдовує цю боротьбу. Але, на відміну від тварини, у людини цей акт набуває правової форми. Людина усвідомлює, що має право і повинна оборонятися. Заперечення та зменшення права на оборону означає зведення людини до рівня тварини. Право на оборону поширюється на захист усього, що має особа, тому що захистом будь-яких своїх благ особа захищає своє повне я.

На думку Н.В. Рейнгардта, особа під час оборони своїх прав діє на підставі інстинкту самозбереження, а особою, яка оборона права іншої людини, керує соціальний інстинкт. Отже, оборона не лише узгоджується із законами природи, але й з інтересами колективності²⁶¹.

А. Кістяківський і М.С. Таганцев дотримувалися тієї ж точки зору. Так М.С. Таганцев зазначав, що конкретні прояви права оборони залежать від вад державної охорони, але його внутрішня сутність спирається на сутність ідеї співжиття і права як елементу, що регулює та охороняє суспільне життя²⁶².

Під необхідною обороною він визнавав заподіяння шкоди інтересам особи, що чинить напад на нас або інших осіб, яке визнається незлочинним.

²⁶⁰ Кони А. Ф. О праве необходимой обороны. – М. : Острожье, 1996. – С. 62.

²⁶¹ Рейнгардт Н. В. Необходимая оборона. По изданию 1989 г. (пар.1) // www.allpravo.ru/library/doc 101 p0/instrum2064/item2071 .html.

²⁶² Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула : Автограф, 2001. – С. 417.

Якщо ознайомитися з правовими пам'ятками Київської Русі, то можна зауважити, що дозвіл на застосування необхідної оборони міститься й там. Ще в договорі князя Олега з Візантією існувало положення щодо необхідної оборони²⁶³. Відповідно до договору князя Ігоря з візантійським імператором 945 р., коли той, хто вчинив убивство, втече, а він буде заможним, то хай візьмуть його маєток родичі вбитого²⁶⁴.

Але найчастіше згадка про необхідну оборону трапляється у Руській Правді, особливо у розділах, що стосуються захисту майнових прав. Так злодія, що викрав річ і здійснив опір, можна було вбити на місці, незважаючи на його майновий стан. Більшість наведених норм стосується права особи на необхідну оборону.

Законодавство жодної з держав не залишало поза увагою цей захід самозахисту, норми щодо якого закріплювалися й у більш пізніх правових пам'ятках. Так у ст. 178 Саксонського цивільного уложення VIII ст. зазначалося, що самозахист допускається у вигляді відбиття протизаконного нападу на особу або майно та надання допомоги у таких випадках (ст. 184), у тому числі і за допомогою необхідної для захисту сили (ст. 185). Згідно зі ст.ст. 42.5, 42.6 Правди (судебника) англійського короля Альфреда (890 р.) особа мала право захищати себе та іншу особу (родича, господаря, слугу) від нападу²⁶⁵.

Пам'ятки права країн Західної Європи періоду феодалізму право на необхідну оборону формували більш розширено. Так у ст. 139 зводу законів «Кароліна», виданому Карлом V у 1532 р., надавалося право під час правомірної необхідної оборони з метою рятунку свого тіла та життя позбавити нападника життя. Також допускалося завдання смерті з метою порятунку життя,

²⁶³ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула : Автограф, 2001. – С. 419.

²⁶⁴ Хрестоматія з історії держави і права України. Навчальний посібник для юридичних навчальних закладів і факультетів: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.І. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – С. 24.

²⁶⁵ Антонюк О. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : Монографія. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 9.

тіла або майна іншої особи, честі жінки (CL)²⁶⁶.

У філософській і політичній літературі Європи XVII – XVIII століть мали місце різні точки зору щодо природного права людини на захист від неправомірних посягань. Наприклад Гуго Гроцій зазначав, що всі люди за природою мають право протистояти заповіданню їм насильства, хоча держава й може накласти заборону на загальне право опору заради збереження суспільного спокою²⁶⁷.

У ст. 496 Цивільного кодексу Цюрихського Кантону Швейцарії 1891 р. заборонялося вступати у володіння за допомогою насильства. Однак особа, яка лише здійснювала своє право або втручалася у чужу сферу права у межах дозволеного захисту права (необхідної оборони), не була зобов'язана відшкодовувати завдані цим збитки (ст. 1838).

У Німецькому цивільному кодексі правомірною визнається необхідна оборона себе або іншої особи. Згідно з § 228 особа, яка пошкодить або знищить чужу річ для усунення небезпеки, що загрожує їй або іншій особі та викликана цією річчю, діє правомірно, якщо це необхідно для усунення небезпеки, а завдана шкода є менш значною, ніж попереджена. Кодекс містить норми (§§ 229, 230), які стосуються правомірності дій щодо вилучення, знищення та пошкодження речі, затримання зобов'язаної особи, подолання опору особи діям, які остання зобов'язана допустити, аналогічні за змістом тим, що передбачалися Саксонським цивільним уложенням.

Згідно зі ст. 52 Розділу I Швейцарського зобов'язального закону від 30 травня 1911 р. шкода, завдана нападникові у стані законної самооборони, не відшкодовується. Особі надавалося право убити чужу тварину, яка проникла на її ділянку, якщо це було виправдано (ст. 57).

У Франції розвиток права необхідної оборони йшов вельми

²⁶⁶ Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. З. М. Черниловского. – М. : Связь, 1973. – С. 115.

²⁶⁷ Гроций Г. О праве войны и мира. – В кн.: Нерсисянц В. С. Философия права. – М.: Норма, 1998. – С.448.

своєрідним шляхом. На початку середніх віків там діяло декілька збірок законів, у яких згадується про право необхідної оборони: для північної Франції – закони Хлодвіга, а для південної – закони короля Гундобальда. За цими законами вбивство, учинене за обставин необхідної оборони, вважалося таким, що може бути пробачене. У подальшому питання звільнення від відповідальності за необхідну оборону залежало від станової приналежності. Сучасне французьке законодавство регулює питання необхідної оборони у зібранні законів Code Pinal²⁶⁸.

Цей інститут і у сучасному праві багатьох країн отримав своє закріплення і подальший розвиток. Таким чином, законодавство більшості держав світу передбачало і передбачає конкретні можливості самостійного захисту, до яких належать, зокрема, право на необхідну оборону.

Законодавством Російської імперії виникнення права на необхідну оборону пов'язувалося з неможливістю своєчасної допомоги з боку держави Д.І. Мейер писав, що в разі, коли допомога з боку держави може надійти запізно, допускається захист прав самим їх носієм. Він виокремлював такі дії, як особисте припинення посягань на право (самооборону) та особисте відновлення вже порушеного права (незаборонене самоуправство). При цьому він відзначав, що питання умов некараності самоуправства є предметом вивчення кримінального права, але деякі з форм некараного самоуправства є проявом особливих цивільних прав: права на притримання, права самочинного встановлення та здійснення вже встановленого права закладу²⁶⁹.

Право на необхідну оборону визнавалось і законодавством радянського періоду.

У силу своєї загальності інститут права на необхідну оборону відомий майже всім галузям права, але найбільший розвиток він

²⁶⁸ Рабаданов А. С. Необходимая оборона как обстоятельство, исключающее преступность деяния (некоторые вопросы судебной практики и ее нормативно-правовое обеспечение) / Под ред. В. П. Ревина : Учебное пособие. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – С. 7-8.

²⁶⁹ Мейер Д. И. Русское гражданское право: В 2 ч. – М. : Статут, 1997. – С. 264.

отримав у праві кримінальному. Однією з ознак необхідної оборони за новим кримінальним законодавством є те, що ці дії мають незлочинний характер, їм властива правомірність заподіяння шкоди. В основі такої правомірності лежить або суб'єктивне право або юридичний обов'язок, або владні повноваження.

Кримінально-правові наслідки вчинення дій з необхідної оборони полягають у тому, що вони у випадку відповідності приписам закону не визнаються злочинними і виключають кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду.

Відповідно до ст. 36 КК України необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної й достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони²⁷⁰.

У спеціальній літературі щодо суб'єкта права на необхідну оборону не склалося єдиної точки зору. Цікавою у цьому контексті є позиція Ю.В. Бауліна, який вважає, що суб'єктом права на необхідну оборону є лише приватна особа, оскільки для неї така оборона є здійсненням суб'єктивного права. Дії спеціально уповноважених осіб із захисту охоронюваних законом інтересів мають оцінюватися не як дії з необхідної оборони, а у відповідності із вимогами по виконанню службового обов'язку²⁷¹. Висловлювались у літературі й інші точки зору²⁷².

Вважаємо, правильніше говорити про суб'єкта необхідної оборони як приватної особи, оскільки це суб'єктивне право, а не обов'язок, як у випадку зі спеціальними суб'єктами. І у даному

²⁷⁰ Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гаврик та ін. За заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 115.

²⁷¹ Баулін Ю. В. Обстоятельства, исключающие преступность деяния. – Х., 1991. – С. 241.

²⁷² Див., наприклад : Юсупов Р. М. Необходимая оборона в законодательстве и судебной практике : дис. ... канд. юрид. наук. – М., 1999. – С. 62.

випадку йдеться про загального суб'єкта, який, як правило, і є основним суб'єктом даного правовідношення.

Хоча слід зазначити, що законодавчі акти, які регламентують діяльність співробітників «силових» міністерств та відомств, установлюють додаткові обов'язки для цієї категорії при здійсненні необхідної оборони. Зокрема, при застосуванні засобів безпеки у стані необхідної оборони працівник ОВС або військовослужбовець зобов'язані:

- 1) попередити про намір застосувати фізичну силу, спеціальні засоби, зброю, бойову та спеціальну техніку, за винятком вказаних у законі випадків;

- 2) забезпечити надання долікарської допомоги особам, які отримали тілесні ушкодження;

- 3) доповісти безпосередньому керівництву про кожен випадок застосування засобів безпеки²⁷³.

Слід зазначити, що відповідні положення закріплені і в міжнародно-правових актах. Зокрема, у Основних засадах застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами по підтриманню правопорядку, прийнятих VIII Конгресом ООН із запобігання злочинності і поведіння з правопорушниками, що відбувся у Гавані 27.08.-07.09.1990 р., у Кодексі поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку, прийнятому 17 грудня 1979 р. резолюцією Генеральної асамблеї ООН № 34/169²⁷⁴.

Таким чином, підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про те, що поруч із загальним суб'єктом правовідносин необхідної оборони можна з деякою мірою умовності говорити і про існування спеціального суб'єкта, для якого такі дії хоча і є виконанням професійного обов'язку, але мають свою специфіку.

²⁷³ Рабаданов А. С. Необходимая оборона как обстоятельство, исключающее преступность деяния (некоторые вопросы судебной практики и ее нормативно-правовое обеспечение) / Под ред. В. П. Ревина : Учебное пособие. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – С. 9-10.

²⁷⁴ Рабаданов А. С. Необходимая оборона как обстоятельство, исключающее преступность деяния (некоторые вопросы судебной практики и ее нормативно-правовое обеспечение) / Под ред. В.П. Ревина : Учебное пособие. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – С. 36-40.

Як уже зазначалось, особа має право на захист від незаконного нападу безвідносно до особи нападника, тому захист можливий і проти незаконних дій органу влади. Наприклад, за допомогою необхідної оборони проти осіб, наділених владою, такий захист можливий, у випадку, якщо така особа діє: 1) поза своєю компетенцією, тобто чинить дії, на які не має права взагалі; 2) у межах своєї компетенції, але порушує встановлений порядок, процедуру; 3) у межах своєї компетенції, проте чинить такі дії, які є протизаконними в матеріальному аспекті²⁷⁵. Усі зазначені умови, на думку М.С. Таганцева, полягають у формальній незаконності дій цих органів безвідносно до їх справедливості. Ніхто не може чинити опір виконанню вироку суду, обшуку чи арешту, який проводять компетентні особи з дотриманням передбаченої форми. У таких випадках право оборони поступається місцем праву оскарження незаконних дій органів влади. Винятком, на думку вченого, є випадок, коли повна безпідставність дій посадової особи очевидна як для особи, яка обороняється, так і для самої посадової особи²⁷⁶.

Проти незаконних дій органів і службових осіб державної влади чи місцевого самоврядування допускається не лише необхідна оборона, але й у певних випадках і пасивний опір у вигляді невиконання явно незаконних розпоряджень чи наказів.

Порушення (його загроза) має бути дійсним, тобто таким, що існує реально, а не в уяві особи. Вирішення цього питання пов'язане з поняттям уявної оборони – діями, які вчинюються за обставин, коли суспільно небезпечне посягання відсутнє, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково допускає наявність такого посягання (ст. 37 КК України).

У Постанові Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. «Про судову практику у справах про необхідну оборону» під уявною обороною пропонується розуміти заподі-

²⁷⁵ Чернадчук Т. Щодо захисту цивільних прав: деякі аспекти // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – №12. – С. 15 ; Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула : Автограф, 2001. – С. 423.

²⁷⁶ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. – Тула : Автограф, 2001. – С. 425.

яння шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, але особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, помилково припускала наявність такого посягання.

Дійсним є таке посягання, яке вже почало здійснюватися або безпосередня загроза якого є настільки очевидною, що зрозуміло: посягання може негайно здійснитися²⁷⁷.

При уявній обороні кримінальна відповідальність за заподіяну шкоду виключається лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковість свого припущення.

Наприклад, Р., повертаючись уночі з роботи, виявив, що по обидві сторони від нього трохи позаду йдуть двоє хлопців напідпитку. При цьому вони перемовляються між собою пошепки, але так, що Р. міг уловити зміст їхньої розмови, який свідчив про можливу агресію з їхнього боку. Він не витримав психологічної напруги і раптово напав на неприємних супутників, побив їх і втік. Насправді виявилось, що хлопці прийняли його за свого знайомого і збиралися пожартувати над ним, не бажаючи завдати йому шкоди.

Якщо ж особа в обстановці, що склалася, не усвідомлювала і не могла усвідомлювати хибність свого припущення щодо реальності суспільно небезпечного посягання, але перевищила межі захисту, який потрібно було застосувати, її дії мають розцінюватися як перевищення меж необхідної оборони²⁷⁸.

Однак помилкова оцінка обстановки може призвести до застосування не лише оборони, але й інших заходів самозахисту.

Як свідчить аналіз практики, можуть виникати такі ситуації:

²⁷⁷ Рабаданов А. С. Необходимая оборона как обстоятельство, исключающее преступность деяния (некоторые вопросы судебной практики и ее нормативно-правовое обеспечение) / Под ред. В. П. Ревина : Учебное пособие. – Саратов : СЮИ МВД России, 2002. – С. 13.

²⁷⁸ «Про судову практику у справах про необхідну оборону» : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : 1973–2005 рр. – Х. : Одиссей, 2006. – С. 33.

1) особа, від дій якої здійснюється уявний захист, не посягає на права, а лише створює видимість такого посягання (щоб пожартувати над другом, інсценує напад на нього); 2) особа сама неправильно оцінює ситуацію та завдає шкоди особі, у діях якої вбачає небезпеку (заподіює шкоду особі, яка ввечері тривалий час іде за нею, а потім зупиняє, щоб щось запитати; виявивши на гаражі чужий замок, зриває його, а потім з'ясовує, що поплутала гаражі; виявивши після зіткнення з іншою особою пропажу гаманця, доганяє цю особу і починає примушувати віддати гаманець, який, як з'ясовується потім, забула вдома).

Розглядаючи першу ситуацію, З.В. Ромовська зауважує, що у випадку, коли особа з наміром пожартувати над сусідом вибігає в масці і кидається на нього, останній має право на самозахист, адже для нього ці дії є нападом. Закон не може зобов'язати особу з'ясовувати у нападника, чи він не жартує. Для того, кому жарт адресувався, ці дії були реальним нападом, від якого він мав право так само реально захищатися, тому аналогічні ситуації повинні розглядатися в загальному контексті права на самозахист²⁷⁹.

Це питання має практичне значення: якщо розглядати такі дії як здійснення права на самозахист, то вони є правомірними, проти яких інша особа не має права оборонятися, якщо ж їх розглядати як уявну оборону, то вони, хоча і кримінально некарані, проте є неправомірними, і проти них допустима оборона. Виходячи із законодавчого визначення уявної оборони, цей випадок підпадає під її ознаки.

Стосовно ж другої ситуації слід відзначити, що вона також підпадає під визначення уявної оборони, однак особа у цьому випадку не може бути звільнена від відповідальності, у тому числі й цивільної, за завдану шкоду, оскільки сама винувата у неправильному сприйнятті ситуації через свою необережність.

Порушення має бути наявним, тобто розпочатися і повністю не закінчитися.

З'ясовуючи наявність такої загрози, як наголошується у п.2

²⁷⁹ Ромовська З.В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 6 (16). – С. 58.

Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про необхідну оборону», необхідно враховувати поведінку нападника, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер дій, що дають особі, яка захищається, підстави сприймати загрозу як реальну. В.П. Грибанов навів такий приклад із судової практики: суд визнав дії охоронця, який убив пострілом із карабіна особу, яка погрожувала йому ножом і перебувала на достатній відстані від нього, перевищенням меж необхідної оборони, оскільки охоронець, озброєний карабіном, мав можливість не підпускати до себе близько нападника, який з огляду на це не міг створювати для життя охоронця реальної загрози²⁸⁰.

Напад вважається наявним, поки існує загроза повторення дій нападника. Як зазначається у п. 2 зазначеної Постанови, перехід збрарядь або інших предметів від нападника до особи, яка захищається, не завжди свідчить про закінчення посягання. Дії, що вчинюються після припинення нападу, будуть правомірними лише тоді, коли з обставинки не можна було напевно встановити, що напад припинився і вже немає загрози його повторення. Якщо дії вчинені після того, як щодо застосування заходів захисту явно минула необхідність, то такі дії повинні розглядатися як акт помсти – самочинної розправи²⁸¹.

Чинне цивільне законодавство також містить норми щодо необхідної оборони, дії у стані якої звільнюють від відповідальності. Так, цивільне законодавство передбачає випадки, коли заподіяння шкоди вважається правомірним. Відповідно до вимог ст. 1166 ЦК України шкода, завдана правомірними діями, підлягає відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом. Заподіяння шкоди вважається правомірним у таких випадках:

1) здійснення прав та виконання обов'язку. Це найпоширеніший спосіб заподіяння шкоди правомірними діями;

²⁸⁰ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. – М. : Статут, 2001. – С. 124.

²⁸¹ Антонюк О. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : Монографія. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – С. 71.

2) згода потерпілого на заподіяння йому шкоди. Така згода має юридичне значення за умови, що вона є добровільною та її здійснення не порушує інтереси інших осіб. Пошкодження, на відвернення якого дано згоду, є у вільному розпорядженні потерпілого. Проте не має юридичного значення згода потерпілого на ушкодження здоров'ю, заподіяння смерті, така дія завжди буде протиправною;

3) виключається протиправність заподіяння шкоди дією, яку вчинено у стані необхідної оборони. Відповідно до ст. 1169 ЦК України така шкода не підлягає відшкодуванню. Необхідна оборона є правом кожного громадянина на самозахист та захист осіб від будь-яких посягань із боку правопорушника. Шкода, завдана особі, яка посягає, не підлягає відшкодуванню, оскільки вона є наслідком правомірних дій. У юридичній науці і судовій практиці докладно розроблено критерії правомірності дій, учинених у стані необхідної оборони.

У ст. 1169 ЦК встановлено загальне правило, відповідно до якого шкода, заподіяна в стані необхідної оборони, відшкодуванню не підлягає, якщо при цьому не були перевищені її межі. Це пояснюється тим, що необхідна оборона, поєднана із завданням шкоди нападнику (тобто особі, що здійснює протиправне посягання на інтереси громадянина, організації, держави), виключає протиправність, а отже, і звільняє від відповідальності, якщо не були перевищені її межі. Завдання шкоди в цьому випадку зумовлене тим, що своїми неправомірними діями потерпілий сам створює можливість завдання йому шкоди, а завдання шкоди в такому випадку є дозволеним способом захисту блага, що охороняється законом. Необхідною обороною, наприклад, визначаються дії, що заподіюють шкоду в результаті правомірних дій громадянина щодо припинення ним хуліганства, по затриманню злочинця та ін.

У судовій практиці необхідною обороною визначаються дії, що здійснюються з метою захисту інтересів і прав не тільки особи, яка захищається, але іншої особи, громадських або державних інтересів від суспільно небезпечного посягання, яким такі дії

були зумовлені і потребують негайного припинення посягання.

Слід також мати на увазі, що стан необхідної оборони виникає не лише в момент протиправного посягання, але й за наявності реальної загрози завдання шкоди тому, хто обороняється. Для з'ясування цього слід урахувати поведінку нападаючого, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дії, що дає підставу особі, яка захищається, сприймати загрозу як реальну (п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 року №1). Якщо ж небезпека посягання тільки передбачається або вже минула, завдання шкоди буде неправомірним²⁸².

Разом із тим, дії, здійсненні в стані уявної оборони, тобто коли особа, яка захищається, добросовісно помиляється відносно реальності посягань, повинні розглядатися як вчинені в стані необхідної оборони. Якщо при цьому були перевищені межі захисту, допустимого в умовах відповідного реального посягання, особа повинна нести відповідальність за перевищення меж необхідної оборони або, в залежності від обставин справи за необережний злочин.

Фахівці з кримінального права вважають, що необхідно відрізнити стан необхідної оборони та перевищення її меж за умовами правомірності необхідної оборони, що відносяться до захисту – при необхідній обороні повинні бути дотримані всі умови правомірності необхідної оборони, що відносяться до захисту, а при перевищенні її меж – порушується одна з них, тобто захистом перевищуються межі необхідної оборони чи захист є несвоєчасним²⁸³.

Таким чином, перевищення меж необхідної оборони означає, що захист явно не відповідає характеру і небезпечності посягання чи обстановці захисту. Завдання шкоди при перевищенні меж

²⁸² «Про судову практику у справах про необхідну оборону» : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : 1973-2005 рр. – Х. : Одиссей, 2006. – С. 31.

²⁸³ Луціносова О. М. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. юрид. наук. – Одеса, 2007. – С. 10.

необхідної оборони є протиправною дією і спричиняє відповідальність заподіювача шкоди на загальних підставах (ст. 1166 ЦК України).

У разі перевищення меж необхідної оборони шкода, завдана тому, хто посягає, підлягає відшкодуванню. Перевищення меж необхідної оборони являє собою кумуляцію двох правопорушень – кримінального та цивільного. Підставою для покладення обов'язків на заподіювача шкоди є цивільне правопорушення. Проте розмір відшкодування не може визначатися без урахування того, що шкода виникла внаслідок злочинних дій потерпілого.

Викривлення змісту соціальної та правової природи необхідної оборони, зневажання важливості постановки питання про співвідношення блага, що захищається, і блага, якому завдана шкода, відповідними заходами того, хто захищається, призводить до судових помилок і порушень прав особи, що здійснює необхідну оборону. Зокрема, слідчі органи і суди часто необгрунтовано виходять із того, що має місце перевищення меж необхідної оборони, якщо той, хто захищається, не застосував більш м'які засоби захисту, в той час як в обстановці, що склалася, небезпека могла бути усунута шляхом завдання нападнику меншої шкоди²⁸⁴.

Із метою уникнення таких помилок деякі автори пропонували виключити із законодавства відповідальність за перевищення меж необхідної оборони²⁸⁵. Не можемо з цим погодитися, оскільки в такому випадку можливий перекид в інший бік.

У чинному ЦК України закріплена судова практика, згідно з якою, якщо при захисті від протиправного посягання той, хто обороняється, заподіяв шкоду третім особам, вона відшкодовується тим, хто вчинив напад.

Правомірними також вважаються дії, якими завдано шкоди в

²⁸⁴ Паше-Озерский Н. Н. Необходимая оборона и крайняя необходимость по советскому уголовному праву. – М., 1962. – С. 92.

²⁸⁵ Кожанский Н. И. Нужны ли пределы необходимой обороны // Труды Высшей следственной школы МВД СССР. – Волгоград, 1971. – С. 32-36; Колмакова Г. Нужно ли понятие превышения пределов необходимой обороны? // Законность. – 1992. – № 11. – С. 16-19.

стані крайньої необхідності. Умовами правомірності заподіяння шкоди є неможливість за певних обставин усунути небезпеку, що загрожує, іншими засобами.

Як і необхідна оборона, інститут крайньої необхідності є одним із найдавніших правових інститутів. Історичні пам'ятки свідчать про те, що перші норми, що скасовують відповідальність особи, яка завдала вимушену шкоду суспільно значимим інтересам, виникли в результаті формального закріплення норм звичаєвого права. Постанови про допустимість завдання шкоди з метою захисту більш цінного блага були відомі римському праву, зокрема едикти Ульпіана вказували на те, що при колізії двох нерівноцінних благ усувається будь-який позов²⁸⁶.

Крайня необхідність, як і необхідна оборона, є здійснення права на захист, тобто правомірною дією²⁸⁷. Однак на відміну від необхідної оборони, де шкода завдається тому, хто здійснює посягання, при крайній необхідності шкода завдається особі, поведінка якої є правомірною. При крайній необхідності захист блага, якому загрожувала небезпека, здійснюється за рахунок порушення інтересів (заподіяння шкоди) особи, яка до небезпеки, що виникла, не має причетності. Ураховуючи ситуацію, ЦК України у ст. 1171 покладає на заподіювача шкоди, поведінка якого є правомірною, обов'язок відшкодувати шкоду. Якщо заподіювач діє не у своїх інтересах, а в інтересах третіх осіб, то ст. 1171 надає право суду покласти обов'язок відшкодування на третю особу чи звільнити від відшкодування шкоди повністю або частково як цю третю особу, так і того, хто заподіяв шкоду.

Необхідно зазначити, що правомірна поведінка заподіювача шкоди виключає можливість ставити питання про відповідальність.

Наявність норм щодо дій у стані необхідної оборони та крайньої необхідності не лише у ЦК України (ст. 1169, 1171), але й у

²⁸⁶ Антонов В. Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве : Монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 5.

²⁸⁷ Козак В. Н. Вопросы теории и практики крайней необходимости : Монография. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1981. – С. 7.

КК України (ст. 36, 39), а також у КпАП України (ст. 18, 19) викликає необхідність визначення співвідношення цих норм.

На думку В.П. Грибанова, поняття необхідної оборони у цивільному праві є ширшим, ніж у кримінальному, оскільки під необхідною обороною у цивільному праві слід розуміти не лише дії особи, яка обороняється, що «підпадають під ознаки складу злочину», але й ті, що підпадають під ознаки лише цивільного правопорушення (обороняючись від хулігана, особа пошкодила його одяг)²⁸⁸. Однак він заперечує можливість необхідної оборони проти дій, які є протиправними виключно з точки зору цивільного права, оскільки цивільне законодавство передбачає правила щодо необхідної оборони лише стосовно заподіяння шкоди, а заподіяння шкоди діями, які містять тільки склад цивільного правопорушення, призводить до виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, яке реалізується у встановленому порядку²⁸⁹.

Як вважає Е.Л. Страунінг, говорити про цивільно-правову необхідну оборону та крайню необхідність можна лише тією мірою, наскільки у межах адміністративно- та кримінально-правової необхідної оборони або крайньої необхідності захищаються цивільні права²⁹⁰.

З цими твердженнями не можна погодитися, оскільки право на протидію будь-якому порушенню є конституційним правом особи. Кримінальний кодекс і Кодекс про адміністративні правопорушення лише закріплюють те, що дії у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності, які формально підпадають під ознаки кримінальних чи адміністративних правопорушень, є правомірними та визначають межі правомірності протидії злочинам та адміністративним правопорушенням.

Під час самозахисту особа може одночасно скористатися і правом на необхідну оборону, і правом на дії у стані крайньої

²⁸⁸ Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. – М. : Статут, 2001. – С. 119-120.

²⁸⁹ Там само. – С. 121.

²⁹⁰ Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 19.

необхідності. Так, якщо особа може відбити напад лише тим, що штовхне на нападника сторонню особу або використає для оборони речі третьої особи, її дії, оскільки вони спрямовані проти третьої особи чи її речей, слід вважати вчиненими у стані крайньої необхідності²⁹¹. У цьому випадку особа вчиняє як дії щодо необхідної оборони, так і дії у стані крайньої необхідності, завдаючи шкоди третій особі.

При цьому відповідно до ч. 2 ст. 1169 ЦК України шкода, завдана третій особі у стані крайньої необхідності, буде відшкодовуватися правопорушником. Завдання шкоди третій особі з порушенням меж крайньої необхідності є протиправним, і особа, яка оборонялася, зобов'язана буде її відшкодовувати.

У літературі висловлюється точка зору, згідно з якою необхідна оборона є видом крайньої необхідності: теоретично крайня необхідність охоплює необхідну оборону. Виходять при цьому, зокрема, з порівняльного аналізу назви цих інститутів. Обидві норми мають тотожне поняття необхідності. Даний термін вказує на соціальну корисність дій, пов'язаних із заподіянням шкоди²⁹². Однак існує і протилежна точка зору²⁹³.

Слід зазначити з цього приводу, що якщо відносно соціальної природи необхідної оборони у літературі затвердилась точка зору про те, що реалізація суб'єктивного права на заподіяння шкоди у стані необхідної оборони ґрунтується на праві недоторканості особистості, а також сприяє формуванню активної участі громадян у запобіганні та протидії злочинам²⁹⁴, то стосовно інституту крайньої необхідності це питання практично не досліджувалося. Пропонується визнати правову природу крайньої необхідності аналогічною природі необхідної оборони, лише з до-

²⁹¹ Эннекцерус Л. Курс Германского гражданского права : Пер. с нем. – М. : Изд-во иностранной литер., 1950. – Полутом 2 : Введение и общая часть. – С. 442.

²⁹² Антонов В. Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве : Монография. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 62.

²⁹³ Плешаков А. М., Шкабин Г. С. Институт крайней необходимости в российском уголовном праве. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2006. – С. 127.

²⁹⁴ Огурцов Н. А. Правоотношения и ответственность в советском уголовном праве. – Рязань, 1976. – С. 125-126.

триманням певних умов. В зв'язку з тим, що шкода при крайній необхідності заподіюється правам і інтересам третіх осіб, право на заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності є субсидіарним правом і виникає лише тоді, коли відсутні інші засоби усунення небезпеки. По-друге, має бути дотримане правило співрозмірності заподіяної шкоди²⁹⁵.

Крайня необхідність є винятком із загального правила стосовно того, що не можна втручатися у чужу правову сферу. Особа, яка діє у стані крайньої необхідності, зобов'язана до відшкодування завданої шкоди не з позиції делікту (це виключається правомірністю дій), а тому що вона дозволеним чином порушує чужі права²⁹⁶. У цьому випадку йдеться про колізію правомірних інтересів²⁹⁷.

Різниця інститутів крайньої необхідності та необхідної оборони полягає і у такій умові правомірності акту крайньої необхідності, як вимога, щоби небезпека не могла бути усунута при даних обставинах іншими засобами. При необхідній обороні цього, як відомо, не вимагається.

Таким чином, виходячи з того посилання, що виключає юридичну відповідальність вчинення дій, котрі лише за окремими ознаками підпадають під юридичну форму складу злочинного діяння, але відрізняються від нього як своїм соціально-політичним змістом, так і іншою юридичною формою, можна зробити висновок, що це виключає ознаки не лише злочину, але й будь-якого іншого правопорушення. Тому вони й отримали назву обставин, що виключають суспільну небезпечність та протиправність діяння²⁹⁸.

Перша ознака необхідної оборони як обставини, що виключає

²⁹⁵ Винокуров В. Н. Крайняя необходимость как обстоятельство, исключающее преступность деяния : дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2002. – С. 36-37.

²⁹⁶ Эннексерус Л. Курс Германского гражданского права : Пер. с нем. – М. : Изд-во иностранной литер., 1950. – Полутом 2 : Введение и общая часть. – С. 439, 444.

²⁹⁷ Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб : Издание юридического Книжного Магазина Н. К. Мартынова, 1908. – С. 130-131.

²⁹⁸ Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности. – Л., 1984. – С. 83.

юридичну відповідальність, полягає в тому, що вона є свідомим і вольовим вчинком у формі дії, що спричинена певними обставинами.

Далі слід виокремити зовнішній критерій, котрий міг би розмежувати коло вчинків, що потрапляють до обставин, які виключають суспільну небезпечність та протиправність діяння. Таким критерієм є зовнішня подібність із злочинним діянням. Саме тоді, зазначається у літературі, коли скоєний вчинок з зовнішнього боку нагадує той чи інший злочин, виникає проблема обставин, що виключають злочинність діяння²⁹⁹.

Отже, зовнішня подібність до того чи іншого складу злочину (правопорушення) є обов'язковою конститутивною ознакою необхідної оборони як обставини, що виключає протиправність діяння.

Оскільки необхідна оборона як акт правомірної поведінки своїм суб'єктом має людину, звідси слідує і загальне обмеження щодо віку і психічного стану. Суб'єктом може бути лише фізична особа, що є деліктоздатною.

Слід також відмітити ще один елемент, за яким співрозмірність підпадання ознак аналізованих обставин під ознаки злочину (правопорушення) – ним є об'єкт правової охорони.

Очевидно, що питання про наявність обставин, що виключають злочинність (протиправність) діяння виникає лише тоді, коли заподіюється шкода тим благам (цінностям), які перебувають під охороною закону.

Третій елемент, ознаки якого є загальними як для обставин, що виключають злочинність (протиправність) діяння, так і для відповідних правопорушень – об'єктивна сторона. Будь-який вчинок (протиправний чи правомірний) характеризується об'єктивними фізичними ознаками (дією, бездіяльністю, наслідками, причинним зв'язком), однак в залежності від обстановки, місця, обставин, умов здійснення відповідного діяння набуває ознак правомірного чи протиправного.

²⁹⁹ Баулін Ю. В. Основания, исключающие преступность деяния. – К., 1989. – С. 43.

Необхідна оборона, як обставина, що виключає юридичну відповідальність, повинна відповідати такій вимозі, як заподіяння наслідків, передбачених законом, у зв'язку з чим і може виникнути питання про притягнення до відповідальності.

Сказане дозволяє зробити висновок, що підпадання необхідної оборони як обставини, що виключає протиправність і суспільну небезпечність діяння, під зовнішні ознаки діяння, що передбачене законом, полягає у повному збігу ознак їх суб'єктів, об'єктів, об'єктивної сторони.

Необхідна оборона, як зазначалося, являє собою вчинки, пов'язані з дозволеним заподіянням шкоди об'єктам, що охороняються законом. Така поведінка має юридичне значення і тому в силу об'єктивної необхідності підлягає правовому регулюванню. І оскільки необхідна оборона не є суспільно небезпечним діянням, тобто не має необхідної ознаки будь-якого правопорушення, вона законом визнається правомірною, тобто такою, що відповідає вимогам правових норм.

Проведене дослідження дозволяє, таким чином, навести такі ознаки необхідної оборони як обставини, що виключає протиправність і суспільну небезпеку діяння, а отже і звільняє від юридичної відповідальності за завдання шкоди:

- 1) вона є свідомим і вольовим вчинком;
- 2) за своїм змістом необхідна оборона є суспільно корисною;
- 3) виключає суспільну небезпеку і протиправність діяння і тим самим юридичну відповідальність³⁰⁰.

3.3. Затримання злочинця та виконання наказу або розпорядження

Як уже зазначалось, оскільки працівник органів внутрішніх справ у силу своєї професійної діяльності належить у досліджуваних відносинах до спеціального, особливого суб'єкта, до нього

³⁰⁰ Неврев А. В. Необходимая оборона : проблемы квалификации и правоприменения : дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 59.

застосовуються ті підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, що й до інших, і крім цього, додатковими підставами звільнення, на наш погляд, є завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, а також при виконанні наказу або розпорядження, обов'язкового до виконання. Слід тут наголосити на тому, що від відшкодування шкоди звільняється саме працівник органу, а не державний орган (держжава), оскільки держава в таких випадках відповідає завжди. Це означає, що в разі, якщо посадова або службова особа звільняється від відповідальності за завдання шкоди, держава не має права регресу до такої особи відповідно до ст. 1191 ЦК України. Крім цього, необхідно також зауважити характер діяльності працівників органів внутрішніх справ, для яких і затримання злочинця і виконання наказу є не просто професійними обов'язками, але й пов'язані з присягою і особливим порядком проходження служби.

Випадки завдання шкоди особі, що скоїла злочин, при її затриманні, досить часто зустрічаються на практиці. Особливо це стосується діяльності співробітників правоохоронних органів.

Затримання особи та привід її до органів внутрішніх справ – це два етапи однієї діяльності з припинення протиправної поведінки³⁰¹. При затриманні кінцевою метою діяльності уповноваженої особи є не завдання шкоди, а привід особи до органів внутрішніх справ.

Привід до органів внутрішніх справ передбачає переміщення особи різними способами до приміщення органу, уповноваженого розглядати матеріали про злочини та пригоди.

Отже, щодо звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди при затриманні злочинця, то тут відсутній такий елемент складу цивільного правопорушення, як протипра-

³⁰¹ Детальніше див. : Административная деятельность органов внутренних дел. Часть общая: Учебник / Под ред. А. П. Коренева. – М. : Московский университет МВД России, Изд-во «Щит М», 2003. – С. 248-250 ; Адміністративна діяльність. Частина особлива : Підручник / За заг. ред. проф. О. М. Бандурки. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ : Еспада, 2000. – 368 с.

вність дій. Правомірність дій службових осіб по затриманню злочинців та заподіяння ними при цьому шкода передбачена спеціальними законами (наприклад Законами України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 р., «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 р. тощо).

Звільнення в даному випадку від відшкодування шкоди в літературі іноді називають «управомоченістю на завдання шкоди», під якою розуміють обставини, як правило, пов'язані з усвідомленим (наміреним) спричиненням шкоди на підставі прямого або непрямого дозволу (розпорядження) закону або самого потерпілого³⁰². У літературі зазвичай називаються такі обставини: стан необхідної оборони і крайньої необхідності, згода потерпілого, виконання службового обов'язку (наказу) і здійснення прав³⁰³.

Випадки завдання шкоди при затриманні є досить частими. Наприклад, при перевірці документів міліціонери прийняли рішення про затримання і доставлення особи до райвідділу відповідного управління внутрішніх справ. Безпосередньо при затриманні затриманому було завдано шкоди в результаті силових дій вісьмох міліціонерів. Як наслідок – порушення проти затриманого кримінальної справи та його тривале лікування³⁰⁴.

При вчиненні опору особам, які виконують затримання, шкода виникає практично завжди, незалежно від її зосередження у майновій чи немайновій сфері потерпілого. Наявність конструкції безвинної відповідальності державних органів зумовлює необхідність розглянути норми про правомірність затримання та з'ясувати питання про звільнення від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану під час затримання.

Питання про правомірність затримання запропоновано розглядати з урахуванням існуючих поглядів на цей правовий інсти-

³⁰² Детальніше див. : Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. – СПб.: «Юридический центр Пресс», 2002. – 372 с.

³⁰³ Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – В 2 т. Т. 2. Вып. 2-4. – М., 1995. – С. 221.

³⁰⁴ Дементьева И. Третий суд // Известия. – 1983. – 14 августа. – С. 4.

тут³⁰⁵.

Для визнання правомірним завдання шкоди при затриманні було запропоновано досліджувати підстави та умови виникнення шкідливих наслідків³⁰⁶, при іншому – розмежовувати підстави та умови дій із затримання злочинця з підставами та умовами відшкодування шкоди, завданої затриманням³⁰⁷. Також пропонується виділяти умови, які визначають законність та обґрунтованість затримання, а також умови, які характеризують діяльність особи щодо затримання³⁰⁸.

По-різному визначається в літературі і юридична природа дій, пов'язаних із затриманням злочинця. В основному, позиції авторів можна згрупувати таким чином: 1) заходи із затримання злочинця не однорідні з діями, що здійснені у стані необхідної оборони, в зв'язку з чим вони не прирівнюються до них за правовими наслідками; 2) заходи із затримання злочинця не є необхідною обороною, але прирівнюються до неї за правовими наслідками; 3) заходи із затримання злочинця є поруч з необхідною обороною і крайньою необхідністю самостійною обставиною, що виключає протиправність і суспільну небезпеку діяння³⁰⁹.

На нашу думку, найбільш правильною є остання точка зору.

Щодо визнання шкоди завданою правомірно і, як наслідок, відмови у відшкодуванні, то для цивільно-правової доктрини є важливим з'ясування об'єктивної протиправності дій учасників правовідносин. Із цією метою необхідним є окреслення обставин, що визначають об'єктивну правомірність дій особи, що

³⁰⁵ Фролов М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2006. – С. 123.

³⁰⁶ Сидоров Б. В. Причинение вреда при задержании преступника // Сов. юстиция. – 1990. – № 3. – С. 24-25.

³⁰⁷ Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключают преступность деяния. – Х., 1991. – С. 273.

³⁰⁸ Уголовное право России : Учебник для вузов. – В 2-х т. – Том 1. – Общая часть / Отв. ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красникова. – М. : НОРМА. – 2000. – С. 294-297.

³⁰⁹ Диденко В. П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании : Учебное пособие. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1984. – С. 11; Рабаданов А. С. Необходимая оборона и причинение вреда при задержании лица, совершившего преступление : Монография. – Саратов: СЮИ МВД России, 2000. – 128 с.

здійснює затримання злочинця³¹⁰.

Таким чином, як уже зазначалось, з позицій кримінального закону не є злочином завдання шкоди особі, яка затримана при вчиненні злочину. Для звільнення від кримінальної відповідальності досить встановити наявність закінченого складу злочину чи приготування до вчинення тяжкого, або особливо тяжкого злочину³¹¹.

Аналіз практики боротьби зі злочинністю дозволяє зробити висновок, що підставами затримання можуть бути такі порушення: 1) більшість державних злочинів; 2) злочини, у яких основним або додатковим об'єктом посягання є життя, здоров'я, статевая недоторканність особистості; 3) розкрадання, грабунок і розбій стосовно майна у особливо крупних розмірах; 4) втеча засудженого; 5) злочини проти порядку управління, пов'язані з порушенням громадського порядку, насильством стосовно представників влади, працівників міліції і окремих громадян; 6) навмисні злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я, що мають великий ступінь суспільної небезпеки³¹².

Також обов'язковим елементом, що дозволяє визнати затримання правомірним, є наявність особливої обстановки, яка супроводжувала настання шкоди. Обставини завдання шкоди характеризують різні обставини: ступінь інтенсивності посягання, спосіб, у який особа здійснювала ухилення від затримання, кількість затримуваних та тих, хто затримує, місце, час, наявність зброї у сторін, що беруть участь у затриманні тощо.

Тут також слід зауважити, що мають застосовуватися правила про співрозмірність заподіяної шкоди злочинцеві при його затриманні і не перевищені заходи, необхідні при затриманні, які

³¹⁰ Фролов М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2006. – С. 123.

³¹¹ Тишкевич И. С. Право граждан на задержание преступника. – Минск, 1974. – С. 58.

³¹² Диденко В. П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании : Учебное пособие. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф.Э. Дзержинского, 1984. – С. 31.

застосовуються до таких суб'єктів, як потерпілий і інші особи, що приймали участь у затриманні.

На думку В.П. Грибанова, коли йдеться про необхідну оборону, особою, що здійснює оборону, може бути лише громадянин (працівник), навіть якщо він захищає інтереси наймача. Це зумовлено тим, що особа, яка виконує певні функції, наприклад вартового, зобов'язана і при виконанні службових обов'язків діяти у межах необхідної оборони. Перевищення меж необхідної оборони цією особою є водночас і перевищенням нею меж службових повноважень³¹³.

Співрозмірність заподіяної шкоди злочинцеві при його затриманні означає, що застосовані до нього в кожному випадку насильницькі заходи повинні мати визначені межі. Ці межі визначаються відповідністю шкоди, що завдається, двом взаємопов'язаним обставинам: 1) небезпечності посягання, 2) обставині затримання злочинця.

Небезпечність посягання визначається цінністю блага, на яке спрямоване посягання а також характером і розміром шкоди, завданої цьому благу, або реальною загрозою завдання такої шкоди. Тобто чим більш небезпечним є посягання, тим більш широкими є межі заподіяння шкоди для затримання особи, що його вчинила.

У літературі зазначалось, що найбільш спірним питанням, яке виникає при дослідженні затримання з цивільно-правової позиції, є врахування ступеня суспільної небезпеки діяння як підстави звільнення від відшкодування завданої шкоди. Було зазначено, що ступінь суспільної небезпеки діяння не впливає на обов'язок відшкодувати завдану шкоду. Однак при наявності суспільної небезпеки виникає конфлікт публічно-правового обов'язку уповноваженої особи вжити всіх заходів до усунення суспільної небезпеки, а також приватноправової презумпції майнової та особистої недоторканості особи.

Було зроблено зауваження про неможливість, з огляду на на-

³¹³ Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав // Осуществление и защита гражданских прав. – М., 2000. – С. 129.

ведене твердження, застосування заходів по затриманню особи, яка вчинила кримінальний злочин, при затриманні особи, яка вчинила інше правопорушення³¹⁴.

Однак питання обрання того чи іншого шкідливого заходу затримання є сферою дискреційного розсуду суб'єкта затримання. Перевищення заходів, необхідних для затримання, явна невідповідність мір затримання небезпеці посягання – категорії оціночні. При кожному факті застосування заходів впливу на затриманого повинні бути досліджені окремо. Тому дослідження обставинки затримання має суттєве значення для з'ясування правомірності завдання шкоди внаслідок затримання та звільнення від обов'язку її відшкодовувати³¹⁵.

Обстановка затримання злочинця – це умови, що характеризують реальні сили, можливості і засоби для успішного затримання злочинця. Така обстановка може варіюватися від відносно сприятливої до несприятливої для особи, яка затримує.

Відносно сприятлива обстановка означає, що особа, яка здійснює затримання, має явну, наприклад, фізичну перевагу над злочинцем, який чинить опір і усвідомлює, що має наявну можливість успішно здійснити його затримання без завдання тяжкої шкоди.

Несприятлива обстановка означає, що той, хто затримує, перебуває у гіршому, не вигідному становищі порівняно із злочинцем і усвідомлює, що успішне затримання можливе лише в разі завдання злочинцю тяжкої шкоди. Разом із тим, завдання такої шкоди може визнаватися співрозмірною лише у випадку, якщо затримується злочинець, що вчинив злочин великої суспільної небезпеки (наприклад умисне вбивство, розбійний напад, зґвалтування)³¹⁶.

³¹⁴ Кадников Н. Г. *Обстоятельства, исключающие преступность деяния* : Учебное пособие. – М. : Бизнес Ченел интернешнл ЛТД, 1998. – С. 18-19.

³¹⁵ Фролов М.М. *Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України* : дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 2006. – С. 125.

³¹⁶ Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гаврик та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 136-137.

У судовій практиці усталеним є положення, що працівники міліції, інших правоохоронних органів, які у зв'язку з виконанням службових обов'язків завдали шкоду нападнику чи затриманому, не підлягають кримінальній відповідальності, якщо діяли відповідно до закону (ст.ст. 12-15 Закону «Про міліцію» тощо). Пленум Верховного Суду України у п. 6 постанови «Про судову практику у справах про необхідну оборону» звернув увагу на те, що представники влади, працівники правоохоронних органів, члени громадських формувань з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовці не підлягають кримінальній відповідальності за шкоду, завдану при виконанні службових обов'язків по запобіганню суспільно небезпечним посяганням і затриманню правопорушників, якщо вони не допустили перевищення заходів, необхідних для правомірного затримання злочинця³¹⁷.

Сказане стосується і звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди. Таким чином, завдання злочинцеві при його затриманні тяжкої шкоди повинно визнаватися співрозмірним лише у випадках, якщо така шкода була завдана вимушено особі, що вчинила злочин великої суспільної небезпеки в сприятливій для особи, яка затримала злочинця, обстановці затримання цього злочинця.

При цьому слід мати на увазі, що якщо для звичайних осіб, які не є працівниками органів внутрішніх справ при затриманні злочинця і завданні йому неспіврозмірної шкоди, має значення їх здатність сумлінно помилятися в оцінці небезпеки посягання або обстановки затримання, то стосовно працівників органів внутрішніх справ, на нашу думку, це правило про звільнення від відповідальності не діє. Це пояснюється тим, що працівники органів внутрішніх справ в силу своєї професійної діяльності повинні адекватно оцінювати кожну конкретну ситуацію при затриманні

³¹⁷ Про судову практику у справах про необхідну оборону : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : 1973-2005 рр. – Х. : Одісей, 2006. – С. 30-34.

злочинця і тому має презюмуватися їх правильна професійна оцінка і небезпечності посягання і обстановки затримання.

Відносно завдання смерті потерпілому при його затриманні і відшкодуванні завданої внаслідок цього шкоди слід зазначити таке.

Відшкодування шкоди, завданої внаслідок смерті потерпілого, не може здійснюватись за нормами про відповідальність органів влади в тому випадку, коли при затриманні особи за вчинення тяжкого злочину не були перевищені заходи, необхідні для затримання. Так, не буде підставою для відповідальності за наслідки владних дій – завдання смерті особи, яка намагалася зникнути з місця тяжкого злочину. Причому той, хто затримує злочинця, безумовно знає про властивості вогнепальної зброї, про можливість завдання поранення і свідомо допускає можливість такого випадку. У тому разі, коли особа заздалегідь бажає настання негативного наслідку у вигляді смерті затриманого, і це бажання доведене, слід говорити про відповідальність органів внутрішніх справ за наслідки злочинної діяльності суб'єкта влади.

До обставин завдання шкоди також входять факти, які свідчать про прагнення особи, яка вчинила злочин, уникнути захоплення та доставлення в правоохоронні органи. Така поведінка свідчить про наявність винуватого характеру дій особи, яка має виконувати законні вимоги працівників правоохоронних органів, але про це вже йшлося в даному дослідженні. Таким чином, застосування до злочинця насильства можливе лише за умови, коли він не підкорюється, намагається ухилитися від затримання. На практиці неважко визначити, коли злочинець намагається ухилитися від затримання. У літературі такі випадки розподілені по таких групах: 1) злочинця застали на місці злочину і він не підкоряється працівнику ОВС; 2) злочинець вдається до втечі; 3) затриманий здійснює опір особі, яка його затримує; 4) заарештований втікає з-під варти; 5) обвинувачений перебуває у розшу-

ку³¹⁸.

Звільняється також працівник органів внутрішніх справ і від відповідальності за завдану шкоду при виконанні ним наказу або розпорядження. Така дія не має ознак протиправності. Наказ або розпорядження є актами управління у сфері правозастосовної діяльності і потребують їх дослідження саме з такої точки зору.

Як відмічається в літературі, акти управління мають два джерела особливостей: по-перше, правове, по-друге, управлінське. Ця обставина стала головною й основною причиною різних підходів до визначення поняття правових актів державного управління. Аналіз різних підходів дозволяє впевнено говорити про існування принаймні чотирьох найпоширеніших поглядів на цю проблему.

По-перше, правовий акт управління є важливою формою управлінської діяльності, поряд із такими формами, як здійснення юридично значимих дій, адміністративний договір.

По-друге, правовий акт управління є управлінським рішенням, яке встановлює обов'язковість виконання конкретних дій державним органом або посадовою особою.

По-третє, правовий акт управління є різновидом юридичних документів, що видаються компетентними органами, оскільки ті приписи, які в ньому передбачаються, мають певне документальне оформлення³¹⁹.

По-четверте, правові акти управління є «приписами», оскільки юридичний зміст таких актів, в більшості випадків, складають правостановлюючі та правозастосовні приписи³²⁰.

Таким чином, правові акти державного управління мають такі властивості: вони є діями компетентних органів, мають вольовий, державно-владний характер, використовуються для досяг-

³¹⁸ Диденко В. П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании : Учебное пособие. – К. : НИ и РИО Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Держинского, 1984. – С. 35.

³¹⁹ Див. : Колпаков В. К., Кузьменко О. В. Адміністративне право України : Підручник. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С.210.

³²⁰ Див. : Адміністративне право України: Підручник / За заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – С.176.

нення певної мети в ході здійснення завдань і функцій державного управління. За юридичними властивостями розрізняють акти нормативні (правовстановлюючі, акти загального характеру) та індивідуальні (правозастосовні, правовиконавчі, окремі адміністративні, акти реалізації норм адміністративного права).

Існує презумпція правильності адміністративного акту, тобто припускається, що його прийнято й видано з дотриманням усіх юридичних та формальних вимог і тому він є обов'язковим для адресата. Його може бути оспорено в судовому порядку³²¹. Законність акта управління означає, що його має прийняти уповноважена посадова особа державного органу в межах її повноважень, з дотриманням встановленої процедури його розробки, прийняття, видання і державної реєстрації. Крім цього, акт управління має бути юридично обґрунтованим, тобто повинен мати чітко визначені завдання і цілі, засоби реалізації тощо. Особлива вимога висувається до адміністративного акту стосовно заборони обмеження або порушення прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів громадських організацій, підприємств, установ³²².

Правові акти управління характеризуються у літературі низкою ознак, які відображають їхню сутність.

1. Правовий акт управління приймається уповноваженим суб'єктом державного управління в межах його компетенції. Він може прийматися як одноособово, так і колегіально.

2. Правовий акт управління завжди є управлінським рішенням, оскільки саме таке управлінське рішення і складає зміст правового акта. Він розробляється і приймається з дотриманням правил управлінського процесу і направлений на вирішення конкретної управлінської ситуації або забезпечення виконання державно-управлінських завдань і функцій.

3. Правовий акт управління являє собою юридично владне во-

³²¹ Див. : Тихомиров Ю. А., Талапина Э. В. Введение в российское право.– М. : ООО «Городец-издат», 2003. – С. 356.

³²² Див. : Адміністративне право України : Підручник / За заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – С.195.

левиявлення органу державного управління або його посадової особи. Правовий акт управління завжди має державно-владний характер, оскільки його прийняття зумовлене державними інтересами і направлене на регулювання конкретних управлінських відносин; встановлення загальнообов'язкових правил поведінки, які забезпечуються державою; вирішення конкретної управлінської ситуації або адміністративного спору. Держава в особі органів державного управління не тільки приймає акти державного управління, але й забезпечує їх виконання, включаючи і заходи адміністративно-правового примусу.

4. Правовий акт управління встановлює обов'язкові правила поведінки у сфері державного управління. Іншими словами, такий акт є імперативним за характером правових приписів. А це означає, що інша сторона – об'єкт управління, повинна дотримуватись встановлених приписів і забезпечувати їх реалізацію. Видання правових актів управління спрямоване на вирішення питань загального характеру (абстрактне правове регулювання) або конкретного питання (індивідуальне правове регулювання).

5. Правовий акт управління є різновидом правових документів, які використовуються у діяльності органів державного управління (довідки, акти ревізії, протоколи, доповідні записки тощо). Однак, на відміну від них, правові акти управління характеризуються односторонньо владними приписами, які характерні для інших правових документів.

6. Правовий акт управління завжди є підзаконним актом, оскільки він приймається органом державного управління, який здійснює підзаконну діяльність, приймається на підставі законів і на виконання законів. Правовий акт управління не може передбачати положення, які суперечать законам.

7. Правовий акт управління має спеціальну форму і порядок його прийняття. Здебільшого правовий акт управління приймається у письмовій формі. Також значення має процедура прийняття правового акта управління. Важливо зазначити, що в даний час немає єдиного законодавчого акта, який передбачав би єдину процедуру прийняття правових актів управління.

Видання акта управління відбувається, таким чином, у певній зовнішній формі³²³.

В адміністративній науці є багато різних точок зору щодо визначення поняття правових актів управління. Слід констатувати, що єдиного визначення на сьогодні не склалося, як, власне, і немає єдиної назви таких актів. Досить часто в юридичній науці як синоніми правовим актам управління використовують інші назви – акти державного управління, адміністративні акти, акти державної адміністрації³²⁴. Так, на думку одних науковців, правовий акт управління являє собою одностороннє юридично владне волевиявлення уповноваженого суб'єкта виконавчої влади, що ґрунтується на законі, спрямоване на встановлення адміністративно-правових норм або виникнення, зміну чи припинення адміністративно-правових відносин з метою реалізації виконавчої влади³²⁵.

Інші вважають, що актом управління є владне волевиявлення державних органів та інших суб'єктів державного управління, які встановлюють, змінюють, відміняють правові норми і змінюють сферу їхньої дії; таке владне волевиявлення повинно відбуватися у процесі здійснення функцій державного управління в установленому порядку на підставі й задля виконання законів³²⁶. Деякі науковці, не даючи загального визначення акта управління, вказують на основні його ознаки: 1) наявність суб'єкта прийняття правового акта управління; 2) зміст правового акта управління зводиться завжди до управлінських питань, питань діяльності виконавчої влади; 3) підзаконність правового акта управління; 4)

³²³ Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини : концептуальні засади та правова природа : дис. ... д-ра юрид. наук. – Одеса, 2004. – С. 294-299.

³²⁴ Див. : Адміністративне право України : Підручник / За заг. ред. С. В. Ківалова. – Одеса : Юридична література, 2003. – С. 175.

³²⁵ Див. : Административное право : Учебник / Под ред. Козлова Ю. М., Попова Л. Л. – М. : 1999. – С. 269.

³²⁶ Див. : Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть) : Учебное пособие. – Х. : Одиссей, 2001. – С. 147 ; Бровко Н. В., Григорян С. А., Соколова Ю. А. Административное право / Под ред. С. А. Григоряна. – Ростов н/Д : «Феникс», 2002. – С. 130–131.

юридичні наслідки правового акта управління³²⁷, 5) владно-організуючий зміст; 6) обов'язковість; 7) забезпечення примусовою силою спеціально створених для цього державних органів³²⁸.

Індивідуальні правові акти управління є юридичними фактами виникнення, зміни і припинення суспільних відносин суб'єктів державного управління. Вони містять конкретні приписи певній особі, на їх підставі виникають, змінюються чи припиняються конкретні адміністративно-правові відносини³²⁹.

Індивідуальні акти є за своєю сутністю актами застосування права. Застосування права може мати регулятивний або охоронний характер.

Регулятивна форма застосування права знаходить прояв саме у виданні індивідуальних адміністративних актів. Регулятивна форма застосування норм адміністративного права призначена для вирішення конкретних адміністративних (управлінських) справ і питань, для реалізації прав і законних інтересів громадян і організацій у сфері управління.

Правоохоронна форма застосування права спрямована на охорону врегульованих юридичними нормами суспільних відносин та забезпечення їхньої недоторканості. За допомогою цієї форми застосування права розв'язуються адміністративно-правові спори, здійснюється захист суб'єктивних прав громадян і організацій у сфері управління, застосовуються засоби адміністративного примусу³³⁰.

Працівник органів внутрішніх справ, який одержав законний наказ або розпорядження, зобов'язаний його виконати. За своєю юридичною природою виконання законного наказу є виконанням особою свого юридичного обов'язку. Можливі випадки, ко-

³²⁷ Див. : Манохин В. М., Адушкин Ю. С., Багишаев З. А. Российское административное право : Учебник. – М. : 1996. – С. 157-158.

³²⁸ Див. : Демин А. А. Административное право Российской Федерации : Учебное пособие. – М. : Зерцало-М, 2002. – С. 120.

³²⁹ Див. : Котельникова Е. А. Административное право : Учебное пособие. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – С. 139.

³³⁰ Див. : Коренев А. П. Административное право России : Учебник. – В 3 частях. – Часть 1. – М. : Московская академия МВД России, Центр юридической литературы «Щит», 2001. – С. 183.

ли виконання такого наказу або розпорядження спричиняє завдання шкоди.

Однак коли йдеться про звільнення відповідальності за завдання шкоди при виконанні наказу, то мається на увазі, насамперед, законність такого наказу або розпорядження.

У кримінальному праві ознаки, що характеризують зміст та форму законного наказу, встановлені у законодавчому порядку. Так, відповідно до ч. 1 та 2 ст. 41 Кримінального кодексу України, зміст законного наказу має відповідати таким ознакам:

1) наказ повинен відповідати повноваженням даної особи, яка цей наказ видала;

2) наказ повинен відповідати чинному законодавству;

3) наказ не повинен порушувати конституційні права і свободи людини і громадянина;

4) наказ повинен містити припис про вчинення дії або бездіяльності, пов'язані із заподіянням шкоди право охоронюваним інтересам.

Ознакою, що характеризує форму законного наказу, є видання його в належному порядку.

Наказ визнається незаконним, якщо він не відповідає будь-якій ознаці, що характеризує його зміст і форму.

Відповідною особою, як суб'єктом віддання наказу, визнається, відповідно до закону особа, що уповноважена законом, іншими нормативно-правовими актами, локальними правовими актами (статутом, положенням тощо) чи актами застосування права на віддання в межах своїх повноважень обов'язкових для певного кола осіб наказів чи розпоряджень. Особа, що уповноважена на видання обов'язкових для виконання наказів чи розпоряджень, визнається службовою особою.

Повноваження відповідної особи – це закріплені за даною особою права і обов'язки переважно владного характеру, тобто повноваження щодо прийняття обов'язкових для виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані.

Наказ визнається законним, якщо він виданий належною особою в межах її повноважень. Якщо наказ виданий неналежною

особою чи хоч і відповідною особою, але з перевищенням її повноважень, він визнається незаконним. Такий наказ не може слугувати підставою для вчинення діяння, пов'язаного із завданням шкоди право охоронюваним інтересам³³¹.

При цьому за змістом це має бути не будь-який наказ, а лише такий, що приписує певній особі вчинити виключне діяння, а саме: дію або бездіяльність, пов'язану із завданням шкоди право охоронюваним інтересам. Виконання законного наказу передбачає (припускає) саме правомірне завдання шкоди право охоронюваним інтересам. Тому і наказ за своїм змістом повинен містити вимогу завдати таку шкоду.

Межі завдання шкоди право охоронюваним інтересам визначаються змістом наказу або розпорядження. Тут також діє правило про перевищення меж заподіяння шкоди, при якому виконавець не звільняється від відповідальності за ту шкоду, що завдана поза межами даного наказу або розпорядження. Його дії будуть перевищенням влади або службових обов'язків.

Проведене дослідження стосовно спеціальних підстав звільнення працівника ОВС від відповідальності за завдану шкоду дозволило дійти висновку про те, оскільки працівники органів внутрішніх справ є особливими делінквентами, і умови притягнення до цивільно-правової відповідальності, і підстави звільнення від неї мають певні особливості. Правовий статус посадової, службової особи органів внутрішніх справ визначається, насамперед, наявністю особливих, досить широких повноважень, при здійсненні яких може бути завдана шкода.

Шкода може бути завдана не лише діями, але й бездіяльністю органів державної виконавчої влади або їх службових осіб внаслідок невиконання покладених на них функцій. Специфіка завдання шкоди полягає в тому, що особа (в даному випадку – представник правоохоронного органу) при цьому здійснює свій службовий обов'язок (наприклад, затримує злочинця, який пере-

³³¹ Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гаврик та ін. ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – С. 148.

буває у помешканні громадянина). Крім цього, зауважується характер діяльності працівників органів внутрішніх справ, для яких і затримання злочинця і виконання наказу є не просто професійними обов'язками, але й пов'язані з присягою і особливим порядком проходження служби.

Відносно відшкодування шкоди, завданої службовими та посадовими особами правоохоронних органів, зазначається таке. Згідно зі ст. 1174 ЦК України шкода, завдана фізичній або юридичній особі незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю посадової або службової особи органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини такої посадової або службової особи. Крім цього, ст. 1176 така відповідальність встановлена також у випадку завдання шкоди незаконними рішеннями, діями або бездіяльністю органом дізнання, досудового слідства, прокуратури або суду. У випадках незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і тримання під вартою, незаконного проведення в ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, незаконного накладення арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян, завдана шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду.

Поряд із загальним або генеральним деліктом, яким визначаються загальні умови відповідальності за завдання позадоговірної шкоди, цивільним законодавством визначаються окремі (спеціальні) делікти, в яких відображаються особливості окремих складів правопорушень і які становлять винятки із загальних правил про деліктні зобов'язання. Вони застосовуються у випадках, прямо передбачених законом, сфера їх дії прямо визначена законом і не підлягає ні розширеному тлумаченню, ні аналогії.

Виокремлення спеціального делікту пов'язано або з особли-

востями якоїсь загальної підстави, або у зв'язку із встановленням додаткових, спеціальних підстав відповідальності.

Відповідальність за завдання шкоди може настати за умови наявності такого поняття, як неправомірність. Неправомірність виражається в порушенні норми права (об'єктивного права) і суб'єктивного права потерпілого. Оскільки працівник органів внутрішніх справ у силу своєї професійної діяльності належить у досліджуваних відносинах до спеціального, особливого суб'єкта, до нього застосовуються ті підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, що й до інших, і крім цього, додатковими підставами звільнення, на думку автора, є завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, а також при виконанні наказу або розпорядження, обов'язкового до виконання. При цьому наголошується на тому, що від відшкодування шкоди звільняється саме працівник органу, а не державний орган (держава), оскільки держава в таких випадках відповідає завжди. Це означає, що у разі, якщо посадова або службова особа звільняється від відповідальності за завдання шкоди, держава не має права регресу до такої особи відповідно до ст. 1191 ЦК України.

ВИСНОВКИ

У монографічному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, яке полягає у вперше здійсненому комплексному аналізі відповідних відносин.

Проведене дослідження підстав звільнення від відповідальності за шкоду дало змогу сформулювати такі висновки.

З метою досягнення чіткості поняття цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, проведений аналіз категорій «юридична відповідальність», «цивільно-правова відповідальність», на підставі якого зроблено висновок про те, що обов'язок відшкодувати протиправно заподіяну шкоду, має бути кваліфікований як вид цивільно-правової відповідальності. При цьому для обґрунтування авторської позиції застосований так званий принцип заподіяння, заснований тільки на факті заподіяння збитку. Правопорушення є тоді, коли існує причинний зв'язок між протиправною дією і збитком. Наявність цього зв'язку є достатньою підставою для настання відповідальності. Суд повинен поставити за обов'язок особі відшкодувати збиток, якого вона заподіяла. Суб'єктивним причинам значення не надається. Незважаючи на те, що невинне заподіяння збитку настає об'єктивно з незалежних від суб'єкта причин, право потерпілого порушене і його необхідно відновити. Ми вважаємо, що ця проблема повинна вирішуватися застосуванням не заходів захисту, а інституту об'єктивної відповідальності. Особа, яка відшкодовує невинно заподіяний збиток, зазнає несприятливих для себе наслідків матеріального або морального плану. Вона змушена відновити порушене право, відшкодувати збиток, оскільки до цього її примушує закон.

Стосовно до проблем, які розглядаються у цьому монографічному дослідженні, підсумовуючи проведений аналіз, поняття цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди пропонується сформулювати таким чином.

Цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди – реалізація (застосування) правовідновлювальної санкції, внаслідок якої на особу, покладаються негативні майнові наслідки протиправної поведінки, що супроводжується стимулюванням порушника до здійснення певних дій у майбутньому і має метою захист інтересів потерпілої особи.

Цивільно-правова відповідальність у цьому випадку є обов'язком особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за здійснення правопорушення, котрий має примусовий характер незалежно від того, виконується він добровільно чи у судовому порядку.

Аналіз функцій цивільно-правової відповідальності дозволив зробити висновок, що цивільно-правова відповідальність за завдання шкоди виконує такі функції: відбудовна (компенсаційна), стимулююча, запобіжно-виховна, каральна.

Оскільки ми виходимо з того, що цивільно-правова відповідальність – це наслідок скоєння цивільного правопорушення, то для покладання її на правопорушника необхідною є наявність певних умов, сукупність яких в цивілістичній літературі називають «складом цивільного правопорушення». Аналіз зазначеної категорії дозволив дійти висновку про те, що у доктрині цивільного права елементами складу цивільного правопорушення вважають: протиправність поведінки; наявність збитків; причинний зв'язок між протиправним діянням та збитками; вину правопорушника. Але, в даному випадку цивільне правопорушення є особливим видом правопорушення, оскільки може мати так званий неповний або усічений склад. І йтиметься у цьому випадку про протиправність, наявність шкоди, та причинного зв'язку між ними.

При визначенні наслідків протиправних дій, як зазначалось, важливе значення має встановлення наявності складу правопорушення як підстави настання юридичної відповідальності.

Разом із тим, за певних обставин, навіть за наявності зовнішніх ознак правопорушення, юридична відповідальність може не наставати, внаслідок того, що вона виключається взагалі, або

внаслідок того, що порушник звільняється від неї.

Внаслідок цього визначення існування підстав для застосування юридичної відповідальності, виключення її або звільнення від неї має важливе значення.

Виходячи з того посилання, що цивільно-правова відповідальність за своєю сутністю є таким видом юридичної відповідальності, що настає за вчинені дії і являє собою передбачені нормою права наслідки правопорушення, нами визначено методологічні засади визначення поняття «звільнення від юридичної відповідальності» взагалі та «звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди», зокрема.

Отже, що стосується визначення поняття «виключення юридичної відповідальності». Розглядаючи його, передусім, слід відзначити, що термін «виключення» внаслідок його багатозначності, про яку згадувалося вище, може вживатися у широкому та вузькому значенні.

У широкому значенні, на нашу думку, термін «виключення» слід розглядати як «не допущення наявності чогось» (у нашому випадку – юридичної відповідальності – за даних умов.

Саме у такому значенні слід вести мову про «виключення юридичної відповідальності». Іншими словами, за певних умов юридична відповідальність є неприпустимою, тобто не настає взагалі.

Що ж стосується «звільнення від юридичної відповідальності», то цей вираз означає, що така відповідальність була можлива, але внаслідок певних обставин порушника до неї не притягують.

Визначальним фактором, котрий дає можливість розмежувати зазначені поняття, є момент виникнення обставин, котрі виступають як підстави виключення юридичної відповідальності або як підстави звільнення від юридичної відповідальності.

На нашу думку, слід погодитися з тими правознавцями, які вважають, що виключення юридичної відповідальності може мати місце, коли певні обставини, вказані у законі, існують від самого початку. Тобто вони відомі наперед і не можуть змінювати

свого значення для застосування правових норм у залежності від наявності якихось додаткових факторів.

Натомість, звільнення від юридичної відповідальності можливе як тоді, коли певні обставини визначені наперед як такі, що звільняють від відповідальності, або як такі, що звільняють від покарання, так і в тому випадку, коли вони встановлюються пізніше актом відповідного уповноваженого органу, домовленістю сторін тощо.

Що стосується звільнення від цивільно-правової відповідальності, то на уточнення авторської позиції зазначається, що на відміну від публічно-правових галузей, у цивільному праві є специфіка визначення таких підстав. Якщо в кримінальному, адміністративному праві тощо ми можемо говорити про досить чітке розмежування підстав виключення юридичної відповідальності від підстав звільнення від неї, то в праві цивільному зробити це відносно відповідальності у всіх охоронних відносинах практично неможливо. Так, ми можемо розмежувати підстави звільнення від відповідальності і підстави виключення відповідальності у договірних зобов'язаннях. Але в деліктах, внаслідок того, що вони виконують важливу охоронну функцію, обумовлену вимогами дотримання законності та забезпечення надійності цивільних правовідносин, відшкодування шкоди і відповідальність практично співпадають і сам факт завдання шкоди вже є правопорушенням з усіченим складом. А тому категорії «звільнення від відповідальності» і «виключення відповідальності» є фактично тотожними. Тому ми можемо говорити про існування у цивільному праві специфічного поділу підстав звільнення від відповідальності, яке пропонуємо умовно назвати абсолютним звільненням (у договірних зобов'язаннях) і відносним звільненням від цивільно-правової відповідальності (у деліктних зобов'язаннях).

Таким чином, підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду можна назвати казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого.

Під непереборною силою, слід розуміти комплекс з двох випадків, яким разом притаманна непереборність як об'єктивна категорія. Це, по-перше, загроза (наприклад, стихійні сили) і, по-друге, здійснення загрози. Причинний зв'язок між першим та другим випадком знаходить прояв у невідворотності. Якщо суб'єкт доступними йому засобами може відвернути другий випадок, і не допустити настання шкоди, то непереборної сили як об'єктивного комплексу не буде. Але не будь-яка невідворотність другого випадку свідчить про наявність непереборної сили. Для цього наявним має бути об'єктивно випадковий зв'язок між діями суб'єкта і результатом і об'єктивно необхідний зв'язок між силою, що загрожує (першим випадком) і силою, що проявилася (другий випадок). Між другим випадком і результатом у вигляді невігідних наслідків зв'язок завжди є необхідним.

Слід розмежовувати випадок і непереборну силу. При «звичайному» або так званому «простому» випадку настання події або її наслідків було б відвернене, якби сам випадок не трапився раптово, якби події були передбачені. Навпаки, при непереборній силі події та їх наслідки за даних умов і даною особою з тими можливостями, які у неї є, абсолютно невідворотні незалежно від того, чи раптово вони відбулися. Проте мало сказати, що непереборна сила перебуває у сфері випадку, слід також вказати критерії, що розмежовують ці два явища. Аналіз наукової літератури дозволив назвати такі характерні ознаки непереборної сили.

По-перше, це завжди зовнішня подія по відношенню до сфери діяльності зобов'язаної особи.

По-друге, надзвичайний характер непереборної сили не залежить від передбачуваності.

І, нарешті, по-третє, наслідки її дії невідворотні не лише для даного правопорушника, але і для інших осіб, однотипних за видом і умовами діяльності

Таким чином, непереборною силою є подія, наслідкам якої не можуть запобігти за даних обставин будь-які інші такі ж учасники сучасного цивільного обігу.

При дослідженні умислу потерпілого автором пропонується

викласти ознаки грубої і простої необережності безпосередньо в ЦК, використовуючи наявні визначення видів необережності в кримінальному праві (ст. 25 КК України), тобто груба необережність повинна бути визначена так само, як кримінально-правова самовпевненість, а проста необережність – як недбалість.

Оскільки працівники органів внутрішніх справ є особливими делінквентами, і умови притягнення до цивільно-правової відповідальності, і підстави звільнення від неї мають певні особливості. Специфіка завдання шкоди полягає в тому, що особа (у даному випадку – представник правоохоронного органу) при цьому здійснює свій службовий обов'язок і в силу своєї професійної діяльності належить у досліджуваних відносинах до спеціального, особливого суб'єкта, до нього застосовуються ті підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду, що й до інших, і крім цього, додатковими підставами звільнення, на наш погляд, є завдання шкоди при затриманні особи, яка вчинила злочин, а також при виконанні наказу або розпорядження, обов'язкового до виконання. Слід тут наголосити на тому, що від відшкодування шкоди звільняється саме працівник органу, а не державний орган (держава), оскільки держава в таких випадках відповідає завжди. Це означає, що у разі, якщо посадова або службова особа звільняється від відповідальності за завдання шкоди, держава не має права регресу до такої особи відповідно до ст. 1191 ЦК України. Крім цього, необхідно також зауважити характер діяльності працівників органів внутрішніх справ, для яких і затримання злочинця і виконання наказу є не просто професійними обов'язками, але й пов'язані з присягою і особливим порядком проходження служби.

Тому слід мати на увазі, що якщо для звичайних осіб, які не є працівниками органів внутрішніх справ при затриманні злочинця і завданні йому неспіврозмірної шкоди, має значення їх здатність добросовісно помилятися в оцінці небезпеки посягання або обстановки затримання, то стосовно працівників органів внутрішніх справ, на нашу думку, це правило про звільнення від відповідальності не діє. Це пояснюється тим, що працівники органів

внутрішніх справ у силу своєї професійної діяльності повинні адекватно оцінювати кожну конкретну ситуацію при затриманні злочинця і тому має презюмуватися їх правильна професійна оцінка і небезпечності посягання і обстановки затримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агарков М. М. Вина потерпевшего в обязательствах из причинения вреда / М. М. Агарков // Сов. государство и право. – 1940. – № 3.
2. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / В кн.: Избранные труды по гражданскому праву. – В 2-х т. – Том 1. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – 490 с.
3. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Ученые труды ВИЮН. Вып. 3. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР. 1940. – 192 с.
4. Административная деятельность органов внутренних дел. Часть общая: Учебник. – Изд. 4-е, с изменениями и дополнениями / Под ред. А. П. Коренева ; Московский юридический институт МВД России. – М. : Щит-М, 2003. – 308 с.
5. Административное право: Учебник / Под ред. Ю. М. Козлова, Л. Л. Попова. – М. : 1999. – 728 с.
6. Адміністративна діяльність. Частина особлива : Підручник для студ. вузів / [Бандурка О. М., Корнієнко М. В., Безсмертний О. К. та ін.] ; за заг. ред. Бандурка О. М. – Харків : Еспада, 2000. – 368 с.
7. Адміністративне право України / [Ківалов С. В., Аверьянов В. Б., Додін Є. В. та ін.] ; за заг. ред. Ківалов С. В. – Одеса : Юридична література, 2003. – 896 с.
8. Александров Н. Г. Законность и правоотношения в советском обществе / Н. Г. Александров. – М.: Госюридиздат, 1955. – 176 с.
9. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / Сергей Сергеевич Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1989. – 286 с.
10. Алексеев С. С. Проблемы теории права: Основные вопросы общей теории социалистического права. Курс лекций в 2-х томах. Т 1. Основные вопросы общей теории социалистического права / Сергей Сергеевич Алексеев. – Свердловск, 1972. – 396 с.

11. Алексеев С. С. Теория права / Сергей Сергеевич Алексеев. - М. : БЕК, 1994. – 223 с.
12. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности / Борис Сергеевич Антимонов. - М. : Госюриздат, 1952. – 296 с.
13. Антимонов Б. С. Значение вины потерпевшего при гражданском правонарушении / Борис Сергеевич Антимонов. - М. : Госюриздат, 1950. – 276 с.
14. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности социалистических организаций / Борис Сергеевич Антимонов. – М. : Госюриздат, 1962. – 175 с.
15. Антонов В. Ф. Крайняя необходимость в уголовном праве: Монография / Владислав Федорович Антонов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 112 с.
16. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : Монографія / Олена Іванівна Антонюк. – Донецьк: Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2006. – 220 с.
17. Бабаев В. К. Теория права и государства в схемах и определениях: Учебное пособие / Бабаев В. К., Баранов В. М., Толстик В. А. – М. : Юристъ, 2003. – 256 с.
18. Базылев Б. Т. Ответственность в советском праве : Учеб. пособие. / Борис Тимофеевич Базылев. – Красноярск : Краснояр. ун-т, 1977. – 72 с.
19. Бартошек М. Римское право : Понятия, термины, определения / Милан Бартошек ; [Пер. с чеш.] / [Спец. научн. ред., авт. предисл. и коммент. З. М. Черниловский]. – М. : Юрид. лит., 1989, - 447 с.
20. Басін К. В. Механізм реалізації юридичної відповідальності та права людини / Кирило Володимирович Басін // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 9-14.
21. Баулин Ю. В. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния / Юрий Васильевич Баулин. – Харьков : Основа, 1991. – 359, [1] с.
22. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія / Юрій Васильович Баулін. – К. : Атіка, 2004. –

296 с.

23. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. (Отдельные вопросы) / Анна Михайловна Белякова. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. - 103 с.

24. Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: Теория и практика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.03 – гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право. / А. М. Белякова. – М., 1987. – 55 с.

25. Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика / Анна Михайловна Белякова. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – 149 с.

26. Боброва Д. В. Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве : автореф. дис... доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 – гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право / Д. В. Боброва. – Харьков, 1988. – 56 с.

27. Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности / Владимир Михайлович Болдинов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2002. – 372 с.

28. Брагинский М. И. Договорное право. Кн. 1 : Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – М. : Статут, 1997. – 682 с.

29. Браніцький О. М. Аграрно-правова відповідальність: постановка питання / Олександр Миколайович Браніцький // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 1. – С. 90-93.

30. Братель О. Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Олександр Григорович Братель. – Х., 2003. – 196 с.

31. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (Очерк истории) / Сергей Никитич Братусь. – М. : Юрид. лит., 1976. – 215 с. (Всесоюз. науч.-исслед. ин-т сов. законодательства).

32. Бровко Н. В. Административное право / Бровко Н. В., Григорян С. А., Соколова Ю. А. ; под ред. С. А. Григоряна. –

Ростов н/Д : Издательство «Феникс», 2002. – 288 с.

33. Будман Ш. И. Влияние вины кредитора и потерпевшего на ответственность должника и причинителя вреда по советскому законодательству : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 – Гражданское право и гражданский процесс / Ш. И. Будман. – М., 1975. – 19 с.

34. Варкалло В. Ответственность по гражданскому праву : Возмещение вреда – функции, виды, границы / Витольд Варкалло ; Пер. с пол. Залесского В. В. / Под ред. и с вступительной статьей Братуся С. Н. – М. : Прогресс, 1978. – 328 с.

35. Варул П. А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности / Паул Аугустович Варул. – Таллин : Ээсти раамат, 1986. – 152 с.

36. Васильев А. С. Административное право Украины : (Общая часть) : Учебное пособие / Анатолий Семенович Васильев. – Харьков : Одиссей, 2001. – 287 с.

37. Васькин В. В. Гражданско-правовая ответственность / В. В. Васькин, Н. И. Овчинников, Л. Н. Рогович. – Владивосток : Изд-во Дальневост. ун-та, 1988. – 180, [2] с.

38. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 170 000 слів / [уклад. і голов. ред. Бусел В. Т.]. – К., Ірпінь : Перун, 2003. – 440 с.

39. Венгеров А. Б. Теория государства и права / Анатолий Борисович Венгеров. – М. : Омега-Л, 2002. – 608 с.

40. Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР / Анатолий Васильевич Венедиктов. - М.-Л. : АН СССР, 1954. – 268.

41. Венедиктов В. С. Юридична відповідальність працівників ОВС України : Монографія / Валентин Семенович Венедиктов. – Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутріш. справ, 2003. – 269 с.

42. Вереша Р. В. Проблеми вини в теорії кримінального права : Навчальний посібник / Роман Вікторович Вереша. – К. : Атіка, 2005. – 464 с.

43. Галаган И. А. Административная ответственность в СССР : Государственное и материально-правовое исследование /

Иван Александрович Галаган. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1970. – 252 с.

44. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право і кримінологія ; кримінально-виконавче право / Т. О. Гончар. – Одеса, 2005. – 20 с.

45. Горшенев В. М. К вопросу о понятии юридической ответственности в советском праве / В. М. Горшенев // Вопросы советского права : сб. докладов к конференции по итогам научно-исследовательской работы. – Новосибирск, 1966. – С. 38-46.

46. Гражданское право / Под ред. проф. М. М. Агаркова и проф. Д. М. Генкина. – М., 1944. – Т.1. – 419 с.

47. Гражданское право: В 2 т. Том II, полутом 2 : Учебник / Отв. ред. проф. Е. А. Суханов. – М. : Изд-во БЕК, 2000. – 544 с.

48. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав / Вениамин Петрович Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с. – (Классика российской цивилистики).

49. Грибанов В. П. Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей / Вениамин Петрович Грибанов. – М. : Юрид. лит., 1973.

50. Гринберг М. С. Понятие преступной самонадеянности / М. С. Гринберг // Правоведение. – 1962. – № 2. – С. 97-105.

51. Гуляк Я. В. До питання щодо визначення поняття „відповідальність” в цивільному праві України / Ярослава Володимирівна Гуляк // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць. – Вип. 23. – Одеса, 2004. – С. 210 – 215.

52. Гусев О. Б. Справочник практикующего юриста : Гражданско-правовая ответственность / О. Б. Гусев, Б. Д. Завидов ; Под ред. Г. Б. Мирзоева и др. – М.: Экзамен, 2001. – 768 с.

53. Даль В. И. Толковый словарь русского языка : Современное издание / Владимир Иванович Даль. – М. : АСТ ; М ; Астрель, 2003. – 983 с.

54. Дементьева И. Третий суд / И. Дементьева // Известия. – 1983. – 14 августа.

55. Демин А. А. Административное право Российской Феде-

рации : Курс лекций : Учебное пособие / Алексей Афанасьевич Демин. – М. : Зерцало-М, 2002. – 384 с.

56. Джавадов Х. А. Юридическая ответственность : феноменологические признаки сущности и оснований / Х. А. Джавадов // Часопис Київського університету права. – 2006. – № 2. – С. 144-149.

57. Диденко В. П. Правомерность причинения вреда преступнику при задержании: Учебное пособие / Виталий Петрович Диденко. – К. : НИ и РИО Киевской высш. шк. МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1984. – 72 с.

58. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное гражданское право / О. В. Дмитриева. – СПб., 1996. – 21 с.

59. Донцов С. Е. Возмещение вреда по советскому законодательству / С. Е. Донцов, В. В. Глянцев. – М. : Юрид. лит., 1990. – 271, [1] с.

60. Дубенко С. Д. Державна служба в Україні / Світлана Дмитрівна Дубенко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 168 с.

61. Дурманов Н. Д. Понятие преступления / Николай Дмитриевич Дурманов. – М. – Л., 1948. – 311 с.

62. Єрьоменко Г. В. Деякі правові аспекти врегулювання відносин по відшкодуванню шкоди / Г. В. Єрьоменко // Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції 7-8 жовтня 1993 р. – К., 1993.

63. Загальна теорія держави та права / за ред. доктора юридичних наук, проф. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

64. Загорулько А. І. Зобов'язання, що виникають унаслідок заподіяння шкоди / Загорулько А. І., Кройтор В. А., Загорулько О. А. – Харків : Ун-т внутр. справ, 2000.

65. Ивонин В. Ю. Освобождение от уголовной ответственности по нормам Особенной части уголовного закона и его приме-

нение органами внутренних дел : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право / В. Ю. Ивонин. – М., 1992. – 21 с.

66. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву / Олимпиад Соломонович Иоффе // Советское государство и право. – 1972. – № 9.

67. Иоффе О. С. Вопросы теории права / О. С. Иоффе, М. Д. Шаргородский. – М. : Госюриздат, 1961. – 381 с.

68. Иоффе О. С. Обязательства по возмещению вреда / Олимпиад Соломонович Иоффе. - Л. : ЛГУ, 1952. – 126 с.

69. Иоффе О. С. Обязательственное право / Олимпиад Соломонович Иоффе. - М. : Юрид. лит., 1975. - 880 с.

70. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву / Олимпиад Соломонович Иоффе. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 311 с.

71. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву // Избранные труды: В 4 т. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2003. – Т. 1. Правоотношение по советскому гражданскому праву. Ответственность по советскому гражданскому праву. – 574 с.

72. Кадников Н. Г. Обстоятельства, исключаящие преступность деяния : Учебное пособие / Н. Г. Кадников. – М. : Бизнес Ченел интернешнл ЛТД, 1998. – 48 с.

73. Калмыков Ю. Х. Об элементах состава гражданского правонарушения / Избранное. Труды. Статьи. Выступления // Предисловие В. Ф. Яковлева; Сост. О. М. Козырь, О. Ю. Шилов; Исследовательский центр частного права. – М. : Статут, 1998. – С. 11-22.

74. Канзафарова І. С. Вина як умова деліктної відповідальності в країнах континентальної правової сім'ї / І. С. Канзафарова // Держава і право : Збірник наук. праць : Юрид. і політ науки. – Вип. 29. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 372-376.

75. Канзафарова І. С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини / І. С. Канзафарова // Вісник Хмельницького

інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 3-4 (7-8). – С. 89-92.

76. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія / Ілона Станіславівна Канзафарова. – Одеса : Астропрінт, 2006. – 264 с.

77. Келина С. Г. Освобождение от уголовной ответственности как правовое последствие совершения преступления / Софья Григорьевна Келина. – М., 1994.

78. Келина С. Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / Софья Григорьевна Келина. – М. : Наука, 1974. – 232 с.

79. Ківалова Т. С. Методологічні засади визначення системи зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК України : пошук парадигми / Тетяна Сергіївна Ківалова // Вісник інституту внутрішніх справ. – Одеса. – 2007. – № 4.

80. Ківалова Т. С. Принципи зобов'язань відшкодування шкоди за ЦК України : постановка питання / Тетяна Сергіївна Ківалова // Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія право. – 2008. – вип. 9.

81. Ковалев М. И. Советское уголовное право. Курс лекций. Вып. 1. / Митрофан Иванович Ковалев. – Свердловск, 1971. Вып. 1. Введение в уголовное право, 1971. – 146 с.

82. Кожанский Н. И. Нужны ли пределы необходимой обороны // Труды Высшей следственной школы МВД СССР. – Волгоград, 1971.

83. Козак В. Н. Вопросы теории и практики крайней необходимости / Василий Никонович Козак. – Саратов : Изд-во Саратов. Ун-та, 1981. – 154 с.

84. Колмакова Г. Е. Нужно ли понятие превышения пределов необходимой обороны ? / Г. Е. Колмакова // Законность. – 1992. – № 11. – С. 10-19.

85. Колпаков В. К. Адміністративне право України : Підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 544 с.

86. Комаров С. А. Теория государства и права : Учебно-

метод. пособие : Краткий учебник для студ. вузов, обуч. по спец. «Юриспруденция» / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОР-МА, 2001. – 440 с.

87. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй (постатейный) // Руководитель. О. Н. Сади-ков. Ин-т законодательства. - М. : ИНФРА-М, 1996. – 800 с.

88. Кони А. Ф. О праве необходимой обороны / Анатолий Федорович Кони. – М. : Острожье, 1996. – 112 с.

89. Косінов С. А. Співвідношення заходів захисту і мир від-повідальності у цивільному праві України / С. А. Косінов // Пра-во України. – 1998. – № 12. – С. 95-98.

90. Котельникова Е. А. Административное право : Учебник для студентов высших учебных заведений / Котельникова Е. А., Семенцова И. А., Смоленский М. Б. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. – 352 с. – (Учебное пособие).

91. Котюк В. О. Теорія права : Курс лекцій : Навч. посібник для юрид. фак. вузів / Володимир Олександрович Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.

92. Кравцов А. Понятие непреодолимой силы / А. Кравцов // Сов. Юстиция. – 1966. – № 17.

93. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного ис-точником повышенной опасности / Октябрь Алексеевич Красав-чиков. – М. : Юрид. лит., 1966. – 200 с.

94. Красавчиков О. А. Возмещение вреда, причиненного ис-точником повышенной опасности // В кн.: Красавчиков О. А. Ка-тегории науки гражданского права. Избранные труды : В 2-х т. – Том 2. – М. : Статут, 2005. – С. 289-464.

95. Красавчиков О. А. Ответственность, меры защиты и санкции в советском гражданском праве // Проблемы граждан-ско-правовой ответственности и защиты гражданских прав // Сб. учен. трудов. – Вып. 27. – Свердловск, 1973. – С. 5-16.

96. Красько И. Е. Некоторые теоретические проблемы инсти-тута возмещения вреда // Актуальные проблемы формирования правового государства : Краткие тезисы докладов и научных со-общений республиканской научной конференции 24-26 октября

1990 г. – Харьков : Юридический институт, 1990.

97. Кривоченко Л. И. О содержании и структуре общественной опасности как признака преступления / Л. И. Кривоченко // Проблемы правоведения. – Вып. 40. – К., 1979. – С. 94-102.

98. Кримінальний кодекс України : Науково-практичний коментар / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гаврик та ін.] ; за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с.

99. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – М. : Юридический центр Пресс, 2003. – 300 с.

100. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / Владимир Николаевич. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

101. Кузнецова Н. И. Дисциплинарная, административная и материальная ответственность военнослужащих / Н. И. Кузнецова // Ориентир. – 1994. – № 1. – С. 74-76.

102. Курс российского уголовного права. Общая часть / [С. В. Бородин, С. Г. Келина, Г. Л. Кригер и др.] ; под ред. В. Н. Кудрявцева, А. В. Наумова. – М. : Спарк, 2001. – 767 с.

103. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву : (Теорет. пробл.) / Олег Эрнестович Лейст. – М. : МГУ, 1981. – 239 с.

104. Лесниевски-Костарева Т. А. Дифференциация уголовной ответственности : Теория и законодательная практика / Татьяна Александровна Лесниевски-Костарева. – М. : НОРМА, 1998. – 287 с.

105. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности : [Монография] / Дмитрий Анатольевич Липинский ; под ред. Р. Л. Хачатурова. – СПб : Юридический центр Пресс, 2003. – 387 с. – (Теория и история государства и права).

106. Літошенко О. С. Адміністративне й цивільне правопорушення : спільні риси та відмінності / Олена Святославівна Літошенко // Часопис Київського університету права. – 2003. – № 4. – С. 39-45.

107. Лупіносова О. М. Умисне вбивство при перевищенні меж

необхідної оборони : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право / О. М. Лупіносова. – Одеса, 2007. – 20 с.

108. Ляпунов Ю. И. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права / Юрий Игнатьевич Ляпунов. – М. : Высшая юридическая заочная школа МВД СССР, 1989. – 119 с.

109. Магазинер Я. М. Избранные труды по общей теории права / Яков Миронович Магазинер : Отв. ред. А. К. Кравцов. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2006. – 352 с.

110. Малеин Н. С. Возмещение вреда, причиненного личности / Николай Сергеевич Малеин. – М. : Юрид. лит., 1965. – 230 с.

111. Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных отношениях / Николай Сергеевич Малеин. – М. : Наука, 1968. – 207 с.

112. Малеин Н. С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность / Николай Сергеевич Малеин. – М. : Юрид. лит., 1985. – 192 с.

113. Малеин Н. С. Проблемы имущественной ответственности хозяйственных органов : автореф. дис... д-ра юрид. наук : спец. 719 – хозяйственное право / Н. С. Малеин. – М., 1969. – 31 с.

114. Малеин Н. С. Юридическая ответственность и справедливость / Николай Сергеевич Малеин. – М. : Манускрипт, 1992. – 204 с.

115. Мамутов В. К. Предприятие и материальная ответственность / В. К. Мамутов, В. В. Овсиенко, В. Я. Юдин. – К. : Наукова думка, 1971. – 191 с.

116. Манохин В. М. Российское административное право : Учебник / Манохин В. М., Адушкин Ю. С., Багишаев З. А. – М. : Юристъ, 1996. – 472 с.

117. Марченко М. Н. Проблемы общей теории государства и права : Учебник в 2 томах. Том 2. Право / Михаил Николаевич Марченко. – М. : ТК Велби ; Проспект, 2007. – 656 с.

118. Марченко М. Н. Проблемы теории государства и права : Учебное пособие для студентов вузов / [М. Н. Марченко, О. Э.

Лейст, В. Д. Попков и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Юрист, 2002. – 656 с.

119. Маслов В. Обязательства из причинения вреда. (Учеб. пособие) / В. Маслов. – Харьков : ХЮИ, 1961. – 103 с.

120. Матвеев Г. К. Вина в советском гражданском праве / Геннадий Константинович Матвеев. – К. : Изд-во Киевского гос. ун-та им. Т. Г. Шевченко, 1955. – 307 с.

121. Матвеев Г. К. О понятии «непреодолимая сила» в гражданском праве / Геннадий Константинович Матвеев // Советское государство и право. – 1963. – № 8. – С. 95-105.

122. Матвеев Г. К. Общие основания гражданско-правовой ответственности / Геннадий Константинович Матвеев // Советское государство и право. – 1988. – № 8.

123. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Геннадий Константинович Матвеев. – М. : Юрид. лит., 1970. – 311 с.

124. Мейер Д. И. Русское гражданское право : В 2 ч. Ч. 1. : Русское гражданское право / Дмитрий Иванович Мейер. – М. : Статут, 1997. – 290 с. – (Классика российской цивилистики).

125. Могилянський Л. Г. Возмещение ущерба при столкновении автотранспорта / Леонид Генрихович Могилянський. – М. : Юрид. лит., 1987. – 110, [2] с.

126. Неврев А. В. Необходимая оборона : проблемы квалификации и правоприменения : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Андрей Валерьевич Неврев. – М., 2003. – 166 с.

127. Нерсесянц В. С. Философия права / Владик Сумбатович Нерсесянц. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 1998. – 652 с.

128. Ніжинська І. С. Правова природа відносин щодо відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями службових осіб дізнання та досудового слідства в системі органів внутрішніх справ України / Ірина Сергіївна Ніжинська // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 4. – С. 75-79.

129. Ніжинська І. С. Причини виникнення відносин з відшкодування громадянину майнової шкоди, заподіяної посадовими особами органів дізнання і досудового слідства в системі органів

внутрішніх справ України / Ірина Сергіївна Ніжинська // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 1. – С. 55-57.

130. Новий словник української мови в 3-х т. – Том 1 : А-К : 42 000 слів / Уклад. В Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконіт, 2003.

131. Нор В. Т. Имущественная ответственность за неправильные действия должностных лиц / Василий Тимофеевич Нор. – Львов : «Вища школа», Издательство при Львов. ун-те, 1974. – 216 с.

132. Общая теория государства и права : Академический курс / Отв. ред. Марченко М. Н. - М. : Зерцало-М, 2001. Т. 3. – 2001. – 518 с.

133. Общая теория государства и права. Том 2. Теория права / [В. В. Борисов, Н. Л. Гранат, Ю. И. Гревцов и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – 640 с.

134. Общая теория права и государства / [В. С. Афанасьев, А. П. Герасимов, В. И. Гойман и др] ; под. ред. В. В. Лазарева. – М.: Юристъ, 2005. – 575 с.

135. Ожегов С. И. Словарь русского языка / Сергей Иванович Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1991. – 915, [1] с.

136. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 53000 слов / Под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. – М. : Издательский дом ОНИКС 21 век, 2003.

137. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве. (Часть общая) / Виктор Аркадьевич Ойгензихт. – Душанбе : Ирфон, 1972. – 224 с.

138. Оксамытний В. В. Теория государства и права : Учебник для студ. Вузов / Виталий Васильевич Оксамытний. – М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – 563 с.

139. Орехов В. Ю. Загальнотеоретичні проблеми розуміння санкції / В. Ю. Орехов // Часопис Київського університету права. – 2005. – № 4. – С. 68-73.

140. Орехов В.Ю. Функціональне спрямування санкцій у праві / В. Ю. Орехов // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 50-56.

141. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве / Ефим Абрамович Павлодский. – М: Юрид. лит., 1978. – 104 с.

142. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в советском гражданском праве : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.712 – Гражданское право и гражданский процесс / Е. А. Павлодский. – М., 1972. – 24 с.

143. Палійчук О. В. Нормативне врегулювання звільнення від покарання на підставі акта про амністію та помилування / О. В. Палійчук // Часопис Київського університету права. – 2007. – №3. – С. 158-162.

144. Паше-Озерский Н. Н. Необходимая оборона и крайняя необходимость по советскому уголовному праву / Николай Николаевич Паше-Озерский. – М. : Госюриздат, 1962. – 181 с.

145. Пендяга Г. Сувора відповідальність / Ганна Пендяга // Підприємництво, господарство і право. – 2006. – № 9. – С. 20-24.

146. Песлякас В. Ч. Уголовная ответственность и освобождение от нее : Учебное пособие / В. Ч. Песлякас. – Минск, 1988.

147. Повышение роли гражданско-правовой ответственности в охране прав и интересов граждан и организаций / [Шевченко Я. Н., Собчак А. А., Луць В. В. и др.] ; отв. ред. Я. Н. Шевченко. – Киев : Наукова думка, 1988. – 261 с.

148. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / Иосиф Алексеевич Покровский. – М. : Статут, 1998. – 353 с. (Серия «Классика российской цивилистики»)

149. Положення про Міністерство внутрішніх справ України від 17 жовтня 2000 р. № 1138/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 42. – Ст. 1774.

150. Постанова Пленуму Верховного Суду «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31 березня 1995 р., № 4.

151. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Володимир Дмитрович Примак. – К., 2005. – 209 с.

152. Приступа С. Н. Возмещение вреда, причиненного в ре-

зультате столкновения автотранспортных средств : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – гражданское право; семейное право; гражданский процесс; международное частное право / С. Н. Приступа. – Харьков, 1985. – 19 с.

153. Про державну службу : Закон України від 26 грудня 1993 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – Ст. 490.

154. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 22. – Ст. 572.

155. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

156. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 березня 1992 р. (з наступними змінами) // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України 1963-65 рр. – Ч. I. – К., 1995.

157. Про судову практику у справах про необхідну оборону : Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 р. // Збірник Постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах : 1973-2005 рр. – Х. : Одиссей, 2006.

158. Проблемы общей теории права и государства : Учебник для юридических вузов / [Н. В. Варламова, В. В. Лазарев, В. В. Лапаева и др.] ; под общ. ред. В. С. Нерсисянца. – М. : Норма – Инфра – М, 2001. – 813 с.

159. Прокудина Л. А. Возмещение ущерба, причиненного незаконными действиями правоохранительных органов : Научно-практический комментарий / Любовь Аркадьевна Прокудина. – М.: ГОРОДЕЦ, 1997. – 130 с.

160. Прохоров В. С. Преступление и ответственность / Вадим Семенович Прохоров. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 136 с.

161. Рабаданов А. С. Необходимая оборона и причинение вреда при задержании лица, совершившего преступление : Монография / Абдулла Салихбекович Рабаданов. – Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та МВД России, 2000. – 126, [2] с.

162. Рабаданов А. С. Необходимая оборона как обстоятельство, исключающее преступность деяния (некоторые вопросы судебной практики и его нормативно-правовое обеспечение) : Учеб. пособ. / Абдулла Салихбекович Рабаданов. – Саратов : Изд-во Саратов. юрид. ин-та МВД России, 2002. – 74, [2] с.

163. Рабинович Ф. Л. Вина как основание договорной ответственности предприятия / Федор Леонович Рабинович. – М. : Юрид. лит., 1975. – 168 с.

164. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навчальний посібник / Петро Мойсейович Рабінович. – К. : Атіка. 2001. – 176 с.

165. Рейнгардт Н. В. Необходимая оборона. По изданию 1989 г. (пар.I) // [www.allpravo.ru / library / doc101p0 / instrum2064 / item2071.html](http://www.allpravo.ru/library/doc101p0/instrum2064/item2071.html).

166. Ромовська З. В. Проект Кримінального кодексу України очима цивіліста / Зорислава Василівна Ромовська // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – № 6 (16). – С. 54-58.

167. Русу С. Д. Делікти в цивільному праві : Навчальний посібник / С.Д. Русу. – Хмельницький: Вид-во НАВПУ, 2001. – 164 с.

168. Савицька А. М. Юридична відповідальність (цивільні аспекти) / [Савицька А. М., Луць В. В., Ромовська З. В. та ін.] ; за ред. Н. І. Титової. – Львів : Вища школа, 1975. – 196 с.

169. Самощенко И. С. Ответственность по советскому законодательству / И. С. Самощенко, М. Х. Фарукшин. - М. : Юрид. лит., 1971. – 240 с.

170. Самощенко И. С. Понятие правонарушения по советскому законодательству / И. С. Самощенко. – М. : Юрид. лит., 1963. – 286 с.

171. Свердлык Г. А. Понятие и юридическая природа самозащиты гражданских прав / Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. // Государство и право. – М. : Наука, 1998, № 5. – С. 17-24.

172. Семенов П. Г. Категория непреодолимой силы в советском праве / П. Г. Семенов // Сов. государство и право. – 1956. – № 10. – С. 40-46.

173. Сидоров Б. В. Причинение вреда при задержании пре-

ступника / Б. В. Сидоров // Сов. юстиция. – 1990. – № 3.

174. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : Учебник / О. Ф. Скаун. – Харьков : Эспада, 2007. – 840 с.

175. Смирнов В. Т. Гражданская ответственность государственных предприятий за причинение увечья или смерти работникам / Виктор Тимофеевич Смирнов ; отв. ред. проф. Б. Б. Черепакхин. – М. : Госюриздат, 1957. – 231 с.

176. Смирнов В. Т. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : Учеб. пособие / В. Т. Смирнов, А. А. Собчак. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1983. - 152 с.

177. Собчак А. А. О некоторых спорных вопросах общей теории правовой ответственности / Анатолий Александрович Собчак // Правоведение. – 1968. – № 1. – С. 49-57.

178. Советское гражданское право : Субъекты гражданского права / [Братусь С. Н., Пергамент А. И., Дозерцев В. А. и др.] ; под ред. С. Н. Братусь. - М.: Юрид. лит., 1984. – 288 с.

179. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : Учебник / Л. И. Спиридонов. – М. : ПРОСПЕКТ, 1996. – 301 с.

180. Стависский П. Р. Проблемы материальной ответственности в советском трудовом праве / Павел Рафаилович Стависский. – Киев-Одесса : Вища школа, 1982. – 183 с.

181. Стрельник О. Л., Церковна О. В. Про визначення поняття „виключення юридичної відповідальності” та „звільнення від юридичної відповідальності”/ О. Л. Стрельник, О. В. Церковна // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. 2007. – Вип. 31. – С. 127-133.

182. Суханов Е. А. Превентивная функция имущественной ответственности / Е. А. Суханов // Сов. государство и право. – 1982. – № 6. – С. 49-55.

183. Сыроватская Л. А. Ответственность за нарушение трудового законодательства / Лилия Александровна Сыроватская. – М. : Юрид. лит., 1990. – 176 с.

184. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Т. 1. / Н. С. Таганцев. – Тула : Автограф, 2001. – 800 с.

185. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву / Виктор Алексеевич Тархов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – 456 с.

186. Теория государства и права / Под ред. Корельского В. М., Первалова В. Д. – М. : Норма, 2004. – 496 с.

187. Теория государства и права : [Учеб. для вузов по спец. «Правоведение» / Алексеев С. С., Васьков П. Т., Дюрягин И. Я. и др.] ; под ред. С. С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – 479 с.

188. Теория государства и права : Учебник / Под общ. ред. А. С. Пиголкина. – М. : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2003. – 544 с.

189. Теория государства и права : Учебник / Под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.

190. Тер-Акопов А. А. Правовые основания уголовной ответственности военнослужащих / А. А. Тер-Акопов. – М., 1981.

191. Тихомиров Ю. А. Введение в российское право / Ю. А. Тихомиров, Э. В. Талапина. – М. : Городец, 2003. – 656 с.

192. Тишкевич И. С. Право граждан на задержание преступника / Иван Станиславович Тишкевич. – Минск : Изд-во БГУ, 1974. – 112 с.

193. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес ; сімейне право ; міжнародне приватне право / А. Л. Ткачук. – К., 2002. – 18 с.

194. Толковый словарь русского языка : В 4-х томах / Под ред. Д. Н. Ушакова. – М. : Изд-во Астрель, 2000.

195. Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР / Юрий Кириллович Толстой. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. – 220 с.

196. Туманов В. А. Понятие «непреодолимой силы» в советском гражданском праве // Вопросы советского гражданского права : Сб. статей / Под ред. Д. М. Генкина. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 94-116.

197. Уголовное право России : Учебник для вузов : В 2-х т. /

Отв. ред. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красников. – М. : Норма – Инфра М, – 2000. – Т.1. – 639 с.

198. Усатий Г. О. Кримінально-правовий компроміс : [Монографія] / Григорій Олександрович Усатий ; наук. ред. Мельник М. І. – К. : Атіка, 2001. – 128 с.

199. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения / Екатерина Абрамовна Флейшиц. – М., 1951. – 239 с.

200. Фріс П. Л. Інститут обмеження сфери дії законодавства про кримінальну відповідальність / Павло Львович Фріс // Право України. – 2007. – № 11. – С. 141-143.

201. Фролов М. М. Відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Михайло Михайлович Фролов. – Харків, 2006. – 206 с.

202. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Раиса Осиповна Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.

203. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины : Учебник / Харитонов Е. О., Старцев А. В., Харитонов Е. И. – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – 920 с.

204. Харитонов Є. О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло : [Навч. посібник для спец. «Правознавство»] / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : НМК ВО при Мінвузі УРСР, 1990. – 174 с.

205. Харитонов Є. О. Цивільне право України : Підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 776 с.

206. Харитонova О. І. Адміністративно-правові відносини : концептуальні засади та правова природа: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Олена Іванівна Харитонova. – Одеса, 2004. – 435 с.

207. Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / Под ред. [и с предисл.] З. М. Черниловского. - М. : Связь, 1973. - 495с.

208. Хрестоматія з історії держави і права України. Навчальний посібник для юридичних навчальних закладів і факультетів : У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. І. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К. : Ін Юре, 1997. – Т. 1 : 3 найдавніших часів до початку XX ст. –

464 с.

209. Цивільне і сімейне право України : Навчально-практичний посібник / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. – Х. : ТОВ «Одісей», 2003. – 640 с.

210. Цивільне право України (в запитаннях та відповідях) : Навчальний посібник / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка, О. М. Калітенко. – Х. : ТОВ «Одісей», 2005. – 576 с.

211. Цивільне право України : Курс лекцій : У 6-ти томах. Том 5. Кн. 1. Загальні положення зобов'язального права / [Р. Б. Шишка, Л. В. Красицька, В. В. Сергієчко, О. І. Смотров, Є. О. Мічурін, О. Р. Шишка] ; за ред. Р. Б. Шишки. – Харків : Еспада, 2005. – 224 с.

212. Цивільне право України : Навч. посібник / [Ю. В. Білоусов, С. В. Лозінська, С. Д. Русу та ін.] ; за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Наукова думка ; Прецедент, 2004.

213. Цивільне право України : Підручник : У 2-х кн. / [О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – Кн. 2. – 640 с.

214. Цивільне право України : Підручник : У 2-х т. / [Борисова В. І. (кер. авт. кол.), Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.] ; за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2004. Т. 1. 2004. – 480 с.

215. Цивільне право України : Підручник. У трьох книгах. – Книга 1 / За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. – Одеса : Юридична література, 2005. – 525 с.

216. Цивільне право України. Загальна частина : Підручник / За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. – К. : КНТ, 2006. – 480 с.

217. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар : У 2 ч. / За заг. ред. Я. М. Шевченко. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – Ч. 2. – 896 с.

218. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11.

219. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов / Александр Федорович Черданцев ; предисл. Алексеев С. С. – М. : Юрайт, 2001. – 429 с.

220. Чернадчук Т. О. Щодо захисту цивільних прав : деякі аспекти / Тамара Олександрівна Чернадчук // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – №12. – С.26-28.

221. Чувакова А. М. Проблема дефектности юридических фактов / Анна Михайловна Чувакова // Актуальні проблеми держави та права. – Одеса : Астропринт, 1999. – Вип.6. – Ч.1. – С. 115-121.

222. Шварц Х. И. Значение вины в обязательствах из причинения вреда / Ханан Исаакович Шварц. - М. : Юр. издат. НКЮ СССР, 1939. - 64 с.

223. Юридична енциклопедія : В 6-ти т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – Том 2. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 741 с.

224. Юсупов Р. М. Необходимая оборона в законодательстве и судебной практике : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ратмир Мухтарович Юсупов. – М., 1999. – 175 с.

225. Яблочков Т. М. Влияние вины потерпевшего на размер возмещаемых ему убытков. – В 2 т. – Ярославль: Тип. Губерн. Прав., 1910. – Т.2. – 600 с.

226. Явич Л. С. Общая теория права / Лев Самойлович Явич. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 287 с.

227. Яичков К. К. Система обязательств из причинения вреда в советском праве // Вопросы гражданского права. – М. : МГУ, 1957.

228. Якубович М. И. Обстоятельства, исключающие общественную опасность и противоправность деяния : Учебное пособие / Марк Иосифович Якубович. – М., 1978. – 64 с.

229. Якубович М. И. Учение о необходимой обороне в советском уголовном праве / Марк Иосифович Якубович. – М. : Высш. школа, 1967. – 100 с.

230. Ясманов А. А. Природные катастрофы. Генезис, типология понятий, классификация / Ясманов А. А., Иванов О. П. // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. – 1991. – Вып. 6. – С. 5-16.

Наукове видання

Резніченко Семен Васильович
Церковна Олена Володимирівна

ПІДСТАВИ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ЦИВІЛЬНО-
ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ
ЗА ЗАВДАННЯ ШКОДИ:
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Підписано до друку 17.05.2009. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman» Друк цифровий. Ум. друк .арк. 10.53.

Наклад 300 прим. Зам. № 87
Видавець і виготовлювач ОДУВС
м. Одеса, вул. Успенська, 1

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3507 від 25.06.2009 р.
тел. 0487024884; 0949547884 email – ndrvv1@gmail.com